

ҚУЛМАН ОЧИЛ

ЖАЙДАРИ ФАЛСАФА

Ҳужжатли ҳикоялар, суҳбатлар

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1998

«Бошингизга давлат қуши қўниб, устихонингизга жир битса, бой бўлдим, деб босар-тусарингизни билмай қолманг. Бошингизга кулфат тушиб, пачор аҳволда қолганингизда ҳам, мендан омад кетди, деб кўкрагингизни захга берманг. Ҳар иккисигаям бардошли бўлинг. Билингни, худойим бандасига давлатни ҳам, кулфатни ҳам синаш учун берар экан...» — дейди ушбу китоб қаҳрамонларидан бири — кўпни кўрган Тўра бобо.

Публицист Қулман Очиловнинг ушбу тўпламига муаллифнинг турли йилларда ёзган сара ҳужжатли ҳикоялари жамланган. Улар Сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

0—95

Очил, Қулман.

Жайдари фалсафа: Ҳужжатли ҳикоялар, суҳбатлар //Сўзбоши Э. Аъзам/.—Т.: «Маънавият», 1998. — 80 б.

Уз2

О 4702620204 —8
М 25 (04)—98 — 1—98

© «Маънавият», 1998

ЗАВҚИ ЗҶР, ЖУРЪАТИ ЗҶР

Бирор белгили сана муносабати билан адабиёт ёки матбуотга алоқадор баъзи арбоблар ҳақида сўз кетганда, «устоз адиб», «етук, тажрибали журналист» дея лутфан кўпиртириб таърифлаш расм бўлган. Суриштириб келганингизда эса, «устоз» тилга олгулик бирон бир ҳунар кўрсатмаган, бир жумла тоза, оҳорли гапни дўндириб ёзмаган, лекин — «узоқ йиллар фалон газета ёки журналга раҳбарлик қилган» — бор ҳунару тажрибаси шундан иборат. Эндиликда бирор нима қоралай деса — фикр ўлган, қалам қотиб қолган, қолаверса, қўлида ишлайдиган «зумрашалар» ўқиб пинҳона кулги қилиши мумкин...

Қулман Очил ҳали ёш, нисбатан ёш. Матбуотда дадил қалам сурган ҳам ўзи, раҳбарлик, ташкилотчиликни ўрнига қўйган ҳам ўзи. Айни кунда ҳам масъул вазифада — Ўзбекистон Миллий ахборот маҳкамаси раҳбарининг ўринбосари. Исми Қулман бўлгани билан, ўзи Қ у л м а н дегани билан фикри кўп очиқ, журъати зўр ижодкор. (Дарвоқе, энди кулгили туюлар, аммо исмидаги шу «хатолиғ» туфайли ишга жойлашолмай юрган кезлари ҳам бўлган — «Совет журналистининг ҳам оти Қулман — «қул» бўлиши мумкинми?!») Ноилож фаолиятини «бит териш» — мусаҳҳиҳликдан бошлайди. «Қул»нинг омадини қарангки, матбуот оламида ўзига яраша янги сўз ҳам топади, Қулман Очил деб ном ҳам қозонади. Тўқсонинчи йиллар бошида гуриллаган «Туркистон»у «Оила ва жамият» газеталарини эсланг. Қулман Очилнинг иши эди ўшалар. «Оила ва жамият»ни-ку ўзи яратди, ўзи ГАЗЕТА қилди. Шакл жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам, воқеликка фавқуллодда эркин ёндашувлари билан ҳам матбуотимизда мутлақо янгича нашр бўлган эди у.

Мазкур газета йўналиш ва мундарижасини белгилашда ёш муҳаррир ўша давр учун қалтис йўлдан бориб, «совет матбуотининг шонли анъаналари»ни дадил рад этди — газетани юқори ташкилотларнинг қош-қовоғига қараб эмас, оддий муштарийнинг истак-хоҳишига қараб чиқадиган қилди.

Мен шундай фикрдаман: Қулман Очил не бир амал курсиларида ўтирмасин, у аслида газетачи, қон-қони би-

лан тугма, топқир газетачи. Бу соҳада меҳнат қилиб ҳам, изланиб ҳам чарчамайди. Бирмунча вақт у билан бирга ишлаганимда шунга амин бўлганман.

Ёдингиздадир, шўро матбуотининг тили монологдан иборат бўларди: бир киши гапирар, бошқалар эшитиши керак. Зерикарлилиги, мароқсизлиги ҳам шундан эди. Жамиятимиздаги ўзгаришлар, эркинликлар туфайли диалог — суҳбат шакли бизнинг матбуотга ҳам кириб келди. Диалог — замонавий, демократик жанр. Уч-тўрт саҳифали суҳбатда бир олам мавзунини қамраш мумкин. Ўқишга ўнғай ҳам қизиқарли.

Матбуотимизда шу усулни энг самарали қўллаганлардан бири Қулман Очил десак янглишмаймиз. Бир кезлари ёш журналистнинг не-не улуғларимиз билан қайноқ мавзуларда қурган катта-катта суҳбатларини эсланг, газета қўлма-қўл бўлиб кетарди!

Суҳбатдошни «қитиқлайдиган» саволларни топиш, бунинг учун эса ўзи ҳам кўп нарсалардан хабардор бўлиш, кейин уч-тўрт соатлик магнит тасмасини қайта-қайта эшитиш, саралаш, сўнг уни қоғозга тушириш... бу жараёнларни бошидан кечирган одам билади.

Қулман Очилнинг услуби шундайки, у қуруқ, зерикарли тафсилотлардан, силлиқ сафсаталардан қочади, дағалроқ кўринса ҳам янги, қизиқ гаплардан «гурунги берил»га интилади; унинг учун муҳими — моҳият.

Қулман Очил бугун қирқ ёшда, қирчиллама ёшда. Ёзганларидан бир қисмини тўплаб, «Жайдари фалсафа» номи билан китоб тузибди. Келинг, ўқийлик—қизиқ-қизиқ гурунглари бу.

Муаллифга тилагимиз эса — ўткинчи давронларга ўралашиб фикримиз, қаламимиз қотиб қолмасин, дўстим!

Эркин Аъзам

ОЙ ҲАМ ЕЛҒИЗ ЭМАС

Неча ҳафталардан буён майин ёмғиру енгилгина шабадалардан ўзга неъматини туҳфа этолмаган қиш ўша кун қишлигини кўрсатди. Ярим тунда бошланган бўрон кундузи ҳам кўз очирмади. Кўча-кўйни қалин, оғир қор қоплади—юриш қийинлашиб қолди. Улкан шаҳарга парокандалик оралагандай бўлди. Биз одатда кўйлақчан ўтирадиган хоналаримизда телпагу пальтода ҳам совқота бошладик. Бармоқларимиз қалам ушлашга-да қовушмай қолди. Нима қилишимни билмай, чоп этишга тайёрланаётган мақолани синчиклаб ўқишга тушдим:

«Бу дунёда инсонни азоблаш усуллари кўп, — деб бошланарди мақола. — Аммо азоблар ичида бири борки, ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Бу—ёлғизлик. Қамоқхона қийноқларини кўравериб, дийдаси қотиб кетган ашаддий жиноятчилар ҳам дош беролмайди унга. Майли, ҳар қанча азоблашсин, майли қамоқ муддатини узайтиришсин, фақат тўрт девор ичида ёлғиз ўзи ўтирмаса бўлгани. «Ёлғизлик ойга ярашади», — дейди шоир, аммо кўкдаги ҳиллол ҳам ёлғиз эмас, минглаб сайёралар муҳитида сузди».

«Қандай гениал фикр!» — яна бир бор қувондим ва иштиёқ билан ўқишда давом этдим:

«Ёлғизлик ҳеч қачон, ҳеч кимга ярашмаган. Шу боис бўлса керак, Муқаддас китобимизда, биз ҳамма нарса ни жуфти билан яратдик, дейилади. Лекин жуфти билан яратилиш жуфти билан яшаш дегани эмаскан, афсуски...»

Эшик «ғийқ» этиб очилди. Бошимни кўтардим. Остонада эгнига юпқа камзул, бошига чуст дўппи кийган қария мўлтирабгина қараб турарди. Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб кетдик. «Шундай бўронли кунда-я?» — деган савол барчамизнинг хаёлимиздан кечди, чамаси. Бунинг устига, чолнинг қўлида асоси ҳам бор эди. Кўришдик. Сўрашдик. Илклари тарашадек қотиб, терилари ёрилиб кетганини кўриб, ачиндик. Шоша-пиша сув қайнатиб, иссиқ чой билан меҳмон қилган бўлдик. У кишининг кўксига ялтираб турган орден-медаллари ҳам диққатимизни тортди. Айни пайтда, узоқлардан келаётган бу меҳмоннинг ҳаворанг кўйлаги ёқалари кир, тугмалари — оқ, қизил, қора —

амал-тақал тикиб кўйилганлиги, соч-соқолига тир тегмаганига анча бўлганлигини кўриб, ажабландик.

— Кеча поездга билет олгунча чарчаган эканман, — деб гап бошладилар отахон, — вагонда қотиб ухлаб қолибман. Пальтом билан янгигина сувсар телпагимни ўғрилаб кетишибди.

— Об-бо! — ташқарида увиллаётган бўронга ишора қилдим мен — Совуқ еб қопсиз-да?

— Йўқ, унчаликмас, — кулдилар меҳмон. — Фронгда бундай совуқларнинг кўпини кўрганмиз.

Отахоннинг бардамлигига ҳавасим келди. Шунча нарсасини йўқотибди-ю, кўнглига ҳазил сиққанига қойил бўлингда.

Меҳмон чўнтагидан муштугини олиб, шошилмасдан унга тамаки жойлади. Икки-уч босиб-босиб тортгач, ерга тикилганча, пастгина овозда гап бошлади.

— Анаву «Оила» бўлимингиз борку? Шунга келудим...

Очиғи, бу гапни кутмаган эдим.

— Нима, ўзингиз уйланмоқчимисиз? — деб юборганимни сезмай қолдим.

У нигоҳини яна олиб қочди:

— Ҳа. Дурустроқ аёл чиқса. Бола-чақасиниям боқаман. Уй-жойимни, нафақамни хатлаб бераман.

— Елғизмисиз?

— Уч йил бўлди, кампирим қазо қилганига. Бу ёгини сўрасангиз, ўғлим, уч йилдан бери тонгда тураману бозорчадан бир пиёла қаймоқ билан битта иссиқ нон олиб, чойхонага чопаман: Уша ерда чойхоначи билан бирга нонушта қиламан. Бир пастдан кейин яна бозорга тушиб, ошга масаллиқ олиб келаман. Пешинда, палов пишай деганда, маҳалладан чоллар чиқишади. Ош ейилгач, ҳамма уйга тарқалади. Мен эса чойхонада ўтиравераман. Хуфтон тушганида ҳам уйга кетгим келмайди. Ҳовлимга яқинлашаверсам, юрагим сиқилади. Ваҳима босади. Ишонсангиз, ўғлим, ўз уйим гўрга ўхшаб кўрилади, кўзимга. Хувиллаб ётган хоналар (уйим олти хонали, ҳовлим олти сотих, иссиқ-совуқ сув, табиий газ — хуллас ҳамма шароитим бор) ютиб юборай дейди. Кечалари ёлғиз ўзим баъзан мижжа қоқмай, баъзан йиғлаб чиқаман. Мабодо, ўлиб-нетиб қолсам, ўлганимни бир ҳафтагача биров билмаса керак. Утган ойда касал бўлиб, ўрнимдан туролмай ётдим. Бир пиёла иссиқ сувга зор бўлдим. Барака топсин, чойхоначи хабар олиб турди...

Отахон титраган қўллари билан мунштугига яна тамаки жойлади. Тутатди.

— Ёлғизлик суяк-суягимдан ўтиб кетди. Уйланай десам, биз томонларда беваларнинг бозори чаққон, ёшроқлари менга ўхшаган чолларга қарагиси келмайди, кексароқлари одам бўлиб қолган бола-чақасидан уяладими, унамайди. Ёрдам беринг, ўғлим, балки бирорта аёл топилиб қолар...

Мен нима дейишимни билолмай, жим бўлиб қолдим. Тўғриси, фарзандингиз-чи, деб сўрагим келди, лекин юрагим дов бермади. Шусиз ҳам ўксик, синиқ кўнглига яна озор бериб қўйишдан чўчидим. Тирноққа зор кишига бундай савол беришдан оғири борми, лекин «Эълонлар» бўлимнинг мудури сифатида сўрашим керак эди.

— Бир ўғил, бир қизим бор,—деб гапида давом этди чол.—Мендан икки кўча нарида яшайди. Иккаласи ҳам уй-жойли бўлиб кетган. Кўча-кўйда етти ёт бегоналар ҳурматимни жойига қўйиб, салом беради. Узимнинг пушти камаримдан бўлган болаларим бўлса, ёнимдан тескари ўгирилиб ўтади.

«Нега»—хаёлан сўрайман чолдан.

У нигоҳимдан шу саволни ўқийди, чамаси:

— Негалигини сўрасангиз,—дейди яна кўзини ерга тикиб,—уларнинг онаси билан эллик еттинчи йили ажралишиб кетганмиз. Очиғи, биздан ҳам озми-кўпми, айб ўтган. Вақтида ҳолидан хабар олмаганмиз. Қичкина хотинимизнинг гапига кириб юраверганмиз. Раҳматлининг ўзи эса бепушт чиқди.

— Биринчи аёлингиз сиздан ажралгандан кейин турмушга чиқмаганмиди?

— Ҳамма гап шунда-да. Чиқмаган. Раҳматли у ҳам бултур ўлди. Болаларни ёлғиз ўзи катта қилди. Шундан алам ўтганми, болаларимнинг менга кўнгли йўқ. Икки-уч марта уларнинг олдига бош эгиб бордим. Кечирим сўрадим. Ўтган ишга саловат, ярашайлик, дедим. Уй-жойимга бориб эгалик қилинглар, менга ҳеч нарсаларинг керак эмас, болаларингни ўйнатиб юрсам, уйимдан одам овози эшитилиб турса, бас, дедим. Қайда, кўнишмади. Бизга ҳовли-жойингиз ҳам, мол-дунёнгиз ҳам керак эмас, тинч қўйинг, дейишди. Маҳалла-қўй араллашиб ҳам ҳеч иш чиқаролмади...

Орага ноқулай сукут чўкди.

— Биз сизга қандай ёрдам беришимиз мумкин?—деб сўрадим.

— Газетангизга мен ҳақимда эълон берсангиз, зора, битта-яримта кампир чиқиб қолса...

Чол увиллаб турган бўронга қарамай, таҳририятимизга қандай келган бўлса шундай чиқиб кетди. Эълонни чоп этдик:

— «Фарғона вилоятидаги шаҳарлардан бирида истиқомат қилувчи 67 ёшли, иккинчи гуруҳ уруш ногирони (лекин ҳали анча бақувват) ўзига умр йўлдоши ахтармоқда. У киши билан умргузаронлик қилмоқчи бўлган аёлга 6 хонали уй-жой, 6 сотихли ҳовли, бир ярим минг сўмлик нафақа хатлаб берилади. Талабгорлар «Оила—13»га деб хат ёзсин»...

Орадан уч ой ўтди. Бир куни хонада иссиқдан лоҳасланиб ўтирсам, яна ўша чол кириб келди. Тавба, тагин ўша ҳолатида: бошида гардишини ёғ босган дўппи, кир ёқали ҳаворанг кўйлак, оёғида чангга ётган эски ботинка... Кўзларидан нур қочган, беҳад ҳориган. Трамвай бекатидан идорамизга келгунча ҳарсиллаб қолибди.

— Бу учинчи келишим, — деди у пешонасининг терини артар экан.—Биринчи гал шанба куни келибман, идораларинг ишламас экан. Иккинчи марта май байрамига тўғри келди, яна сарсон бўлиб, қайтиб кетдим. Бунисида, ҳар қалай, топдим. Қани, ўғлим, бобонгизга келган хатларни би-ир ўқиб беринг-чи.

Жавондан юзига «Оила—13» деб ёзилган жилдни олиб, у кишининг олдига қўйдим. Очдим. Жилд бўм-бўш эди...

МАЗЛУМНИНГ ДУОСИ

Эшик секингина очилиб, эллик ёшлардаги кишининг боши кўринди. «Мумкинми?»—деди у журъатсизгина. Навбатчи эдим — столим устида газетанинг ўқилмаган саҳифалари қалашиб ётарди. Аввалига у кишини бўлимлардан бирига йўлламоқчи бўлдим, яна фикримдан қайтдим. Мени бу қарорга ундаган унинг ниҳоятда фақирона кийингани, чўяндан ҳам қорайиб кетган юзи ва умидсизлик билан боқувчи ҳорғин кўзлари бўлди. Одатда киши энг яқин кишисидан жудо бўлиб, ўз ёғига ўзи қовурилиб қолса, ана шундай аянчли ҳолга тушади. Унинг юзларини офтоб эмас, дард, изтироб куйдирганини, куйдираётганини сезиш қийин эмасди.

Унга қаршимдаги курсидан жой кўрсатдим, ҳолаҳволини сўраган бўлдим. Домла (унинг қишлоқ ўқи-

тувчиси эканини оҳори тўкилган костюм-шим, қўпол ботинкасию бўртиб турган чекка томирларидан билиш қийин эмасди), шикоятини жуда анъанавий бошлади. У Самарқанддаги, Тошкенту Москвадаги жамики мўътабар идораларнинг остонасида кунлаб эмас, ойлаб ётган, ҳатто очлик эълон қилган, аммо муроди ҳосил бўлмаган. Унинг аризасига биноан ўтказилган кўпдан-кўп текширувларнинг биронтасида адолат юзага чиқмаган. Домланинг жамики идоралардан, уларда ишловчилардан, раҳбарлардан, умуман, ҳаётдан кўнгли қолган.

— Ўзи нима бўлган эди?—деб сўрадим.

— Э-е, сўраманг! — Фойдаси йўқ, маъносида қўл силтади у ва шундай оғир хўрсиндики, хўнграб юборармикан деб чўчидим. Буни ўзи ҳам сезди, шекилли, титраган қўлларига пиёлани олиб, чойдан хўплади. «Қулт» этиб ютингач, илтифотсизгина гап бошлади.

— Пешинда мактабдан келиб, уйимнинг орқасидаги бир парчагина томорқада куймаланаётган эдим. Мотоциклнинг патиллагани эшитилди. Таниб, бошимни кўтардим. Укам экан. У колхоз гаражида механик бўлиб ишларди. Томорқамизнинг икки томони ҳам кўча. Бир томонидан катта магистрал ўтган, иккинчи томонидан кўча тушган. Хуллас, укам катта йўлдан бурилиб, кўчамизга кирган чоғида унга бир оқ «Жигули» рўй барўй бўлди. Машинани ҳам танидим, қўшниларимизники. Шу пайт мотоцикл қаттиқ бир «ван-г» этдию, ўчди. Кимдир додлади. Чопиб борсам, укам оғзидан қон келганча тупроққа беланиб ётибди. Беш-ўн қадам нарида «Жигули» турибди. Чап қаноти қийшайиб кетган. «Жигули»га югуриб борсам, ичида ҳамсоям ўтирибди. Урай десам, қўлим бормайди, сўкай десам — тилим. Ёрдам беринг, десам бир нима деб гулдиради, тили сўзга келмайдиган даражада маст.

Хуллас, йўловчи машинада укамни касалхонага олиб бордик. Уч кундан сўнг ўзига келолмай жон берди. Уни кўмдик, еттисини ўтказдик ҳамки, биров нега бундай бўлди деб сўрамади. Ҳамсоямиз эса ҳеч гап бўлмагандай бепарво юрибди. Мелисахонага бордим. «Текшираяпмиз», дейишди. Икки-уч ҳафтадан сўнг яна йўлиқдим. «Айб укангизда экан, — дейишди, — ўзи томорқа деворига урилиб жароҳатланган. «Жигули»нинг айби йўқ.»

Хуллас тўрт йилдан буён шу гапни эшитаман. Биз укам билан овора бўлиб қолганимизда ҳамсоямиз

хамма ёқни «тўғрилаб» қўйган экан. Ҳзи селпода раис бўлиб ишлайди. Истаган ерга қўли етади. Укамдан уч норасида қолган. «Ота!» деб йиғлайди. Ҳамсоям бўлса, ақалли кечирим сўраш ўрнига, кўча-кўйда дуч келиб қолсам, машинаси билан устимга лой сачратиб ўтиб кетади. Бунинг устига, қишлоқда, фалончи укасининг ўлигини сотибди, селпонинг раисидан фалон минг сўм олиб, даъвосидан кечибди, деган миш-миш тарқалган. Бундай таъналарни эшитганимда дунё кўзимга қоронғу кўришиб кетади. Энағарнинг улини шартта болта билан чошиб ташласаммикан, деган хаёлгаям бораман. Яна базўр ўзимни босаман. Қамалиб-нетиб кетсам, ўзимнинг, укамнинг рўзғори не кечади, деб ўйлайман. Лекин, ука, барибир уни бир балога йўлиқтирмасдан қўймайман...

— Шунчалик катта ташкилотлар сизга ёрдам бера олмаган бўлса, мухбир нима қилиб бера оларди, ака?— дедим аста.

Домла синиқ кулимсради.

— Биламан, ёрдам беролмайсизлар. Шунчаки, уйда чидаб ўтиролмаганимдан, сизларни қора тортиб келавердим-да, ука. Кеча газеталарингизда шунга ўхшаш бир воқеани ёзган экансизлар, ўқиб ўзимни қўярга жой тополмай қолдим...

Бечорага қандай ёрдам қилишни, нима деб таскин беришни билолмай қолдим. Унинг аламзада кўнгли эса таскин истарди.

— Худога ишонасизми?—деб сўрадим ўзим ҳам кутмаган бир ҳолатда.

— Нима эди? — домла менга ҳайрон тикилди.

Билардим, домла мурожаат этган ўнлаб, юзлаб идораларда унга ҳеч ким бундай савол бермаган, худони тилга олмаган. Газета ходимидан-да у бундай гапни кутмаган.

— Мен Аллоҳга ишонаман,— дедим унга далда бериш учун.— Сизчи?

— Мен ҳам..— деди у гапларимга ишонмайроқ.

— Унда, ака, Сизга бир маслаҳатим бор: шу ишни худонинг ихтиёрига солинг. Кўнглингиздан чиқариб ташланг. «Парвардигорим, — денг, — укамнинг ўлимида ким гуноҳкор бўлса, жазосини ўзинг бер. Айб укамнинг ўзидан ўтган бўлса, даъвомдан кечдим, денг...» Бу куйиб-ёнишда ўзингиз ҳам бирор тузалмас дардга чалинишингиз мумкин...

У бир лаҳза ўйданиб қолди.

Сўнг юзи ёришиб кетди:

— Кўнглим шу ёққа тортгани бежиз эмаскан-да. Сезувдим-а! Нега шу пайтгача бу гапни ҳеч ким менга айтмаган экан?..

У қиблага юзланди, қўлларини очиб, кўзларида ёш билан бутун вужуди ёниб, ўртаниб илтижо қилди:

— Ҳаммасини ўзинга солдим, Қодир Эгам!..—деб дуосини тугатди. Хонамдан анча енгил тортиб, ҳатто қувониб чиқиб кетди.

Билмадим, орадан қанча вақт ўтди — балки бир ҳафта, балки —ўн кун, ҳар ҳолда бундан кўп эмас. Бир куни телефон қўнғироғи узоқ жиринглади. Гўшакни кўтарсам, эр кишининг ҳаяжонли овози эшитилди.

— Сиз айтгандай бўлди, Қулман ука!—деди у салом-аликни ҳам, ўзини таништиришни ҳам унутиб. Табиийки, унинг бу гапларига тушунмадим. Сим қоқувчи тушунтирган бўлди:

— Мен сизнинг олдингизга борган, укаси ўлган домламан. Эсингиздами, Худога солинг деб маслаҳат берувдингиз?.. Айтганингиздай бўлди!..

— Хўш-хўш, нима бўлди?..

— Кеча томорқамизнинг этагидаги катта йўлда ўша жиноятчи қўшнимиз «Жигули»си билан бир «КамАЗ»нинг тагига кириб кетди. Ўзим кўрдим. Маст экан, ҳозир касалхонада ўладиган аҳволда ётганмиш!...

— Оббо! Тавба қилдим, денг, ака! Тавба қилдим! Бировнинг бошига тушган кўргуликдан қувониш яхши эмас!..

— Тавба қилдим, тавба қилдим! Лекин, бандаси ўз гуноҳини мелисадан ҳам, суддан ҳам, халқдан ҳам—ҳаммадан яшириши мумкин экану, Худодан яшира олмас экан. Шунга яна бир бор ишондим, ука...

Афсуски, домланинг исмини ҳам, адресини ҳам сўрашни унутибман. Аслидаку, муҳими бу эмас. Муҳими Сизу биз бу воқеадан чиқарадиган хулосамизда..

1989 йил

РУҲНИ ҒУБОР БОСГАНДА

Қўшнимизнинг қизи Урол опа ҳақида гап кетса, кўпинча ҳамма аввало унинг сочларини тилга оларди: сочи товонини ўпади. Менинг ҳам ҳалигача кўз олдим-да у кишининг икки ўрим сочи турибди. Саратоннинг

сокин оқшомлари олдидан опамиз ҳовли супурганларида, сочларини ё бошига турмаклар, ёки белига белбоғдек боғлаб олардилар. Аммо ҳар икки ҳолда ҳам алп йигитнинг билакларидан йўғон ўримларни эплашлари қийин бўларди. Катталар-ку, ўз йўлига, ҳатто ҳали қўлига китоб ушламаган болалар ҳам, у кишининг ёйилган сочларини кўришса, йиғлаётган бўлса, йиғисидан-да тўхтаб қолганларини яхши эслайман. Урол опа балки ўз чиройи билан Кўкдаламизнинг олди қизи бўлмагандир, лекин соч ва ақл бобида у киши ягоналардан эди.

Опамиз ўн биринчи синфга ўтганларида у кишининг ёнида бир йигит пайдо бўлди. Йигитки, кўкрак тугмалари доим очиқ—қуюқ қора ёли кўриниб, калта енгидан мушаклари ўйноқлаб чиқиб турарди. Кипригининг тагигача соқол босган. Опамиз қанчалик нозик ва маъсума бўлсалар, акамиз шунчалик бақувват, дадил ва алп эдилар. Эрталаблари, ҳали дастурхон бўйига ўтирмасдан, дераза оша кўчага қарашга шошилардик ва ҳар тонг кўшнимиз Ҳасан буванинг кўримсизгина уйи ёнида ўша йигитни кўрардик. Тамаки тутатганича опамизнинг уйи томон ўхтин-ўхтин қараб қўяди. Бир пайт оқ-қора атлас кўйлақда, ўша замонларда қишлоғимизда айни урф бўлган оқ туфлисини кийиб, икки ўрим сочи ерга тегай-тегай деб опамиз чиқадилар. Улар бир-бир босиб мактабга йўл олардилар. Катталар кўпроқ деразадан (хуфёна), биз, болалар югуриб кўчага чиқишиб уларни ҳайрат ва ҳавас билан кузатиб қолардик. Баъзи аёлларнинг, қизларнинг ҳавасданми-ҳасадданми, билмайман, чуқур хўрсинганини эслайман. Кейин ҳамманинг жағи очиларди. Бировлар йигит-қизнинг кифтини келтириб сўкса, бировлар алқарди. Аммо ким нима деса, орқаворатдан айтарди. Узоқ-юлуқ гаплардан билиб олганим—йигитнинг оти Михли. Кўкдалада унга тенг келиб муштлашадиган йўқ. Ҳамма чўчийди. Яқинда узоқ муддатли «сафардан» қайтган. Одамлар: «ҳамма ёғи бўялиб кетибди», дейишганида, Михли аканинг бақувват билакларию қўлларидаги турли ёзув ва расмлар кўз олдимга келарди. Хуллас, хонадонларда эрталаб бошланган ғийбат энди тинай деганида, пешин келар ва опамиз Михли аканинг ҳамроҳлигида мактабдан қайтардилар. Энди ҳамма қиз ва йигитни Ҳасан буванинг шалвираб қолган уйигача нигоҳлари билан кузатиб қўярди.

Қишлоғимизда бир-бирига ошуфта кўнгиллар кўп

бўлган, ҳозир ҳам кам эмас. Аммо ҳеч бир йигит ҳеч қачон ўз маъшуқасини мана шундай—барчанинг ҳавасию ҳасадини, ғазабию асабини қўзғаб, очикдан-очик кутмаган, кузатмаган. Бу узоқ ёбонда жойлашган овулимизда айни замонларда ҳам ғайри одатий ҳол, келгусида ҳам шундай бўлиб қолса ажаб эмас.

Михли акани биз қишнинг қор-бўронию кўкламнинг жаласида ҳам, ёзнинг жазирамасию кузнинг ёгинли-сочинли дамларида ҳам, деярли ҳар куни Ҳасан буванинг уйи ёнида, Урол опани кутган-кузатган ҳолда кўрадиган бўлиб қолдик. Айтишларича, у совхозимизда шофёрлик қилар, аммо ҳар қандай шароитда ҳам, ҳеч бўлмаганда, кунига бир марта келиб, опамизни кўриб кетарди. Секин-аста бунга кўпчилик кўникди. Кечагина: «Афтларинг қурсин, беҳаёлар!» деб лабини буришаётганларга ҳам акамизнинг бу собитлиги боис шекилли, инсоф энди. Момоларимизнинг икки ёшга ўзларича бахт тилаганлари, оталаримизнинг эса илгари «жанжални пулга сотиб олишни хуш кўрадиган» Михли акага «худо ақл бериб, босилиб қолганлиги» ҳақидаги гурунглари қулоғимизга чалинадиган бўлди.

Кейин опамиз мактабни тугатдилар. Ҳамма тўйдан гапира бошлади. Аммо ундан ҳа деганда дарак бўлавермади. Қанчалик рост-ёлғон, билмайман, бу орада қизнинг кекса ота-онаси, улла-булла бу ер югурни куёв қилмаймиз, деб кўз ёши қилиб ўтиришганмиш, деган гап тарқалди. Лекин бундай миш-мишлар энди қувватга жириб, қишлоқ бўйлаб дадил ўрмалай бошлаганида, кутилмаган воқеа юз берди: совуқ кузнинг рутубатли оқшомларидан бирида каттакон юк машинаси келди-ю опамизни сеплари билан олди-кетди. Унинг ортидан ночор уйда ёлғиз қолган касалманд Ҳасан бува ҳассасига суянганича ўксиб-ўксиб йиғлаб қолди.

Йиллар ўтди. Кеча кўча чангитишдан ўзга ташвиши бўлмаган тенгдошларимизнинг овози дўрриллаб, ёнидан сарвиқомат қиз ўтса, хаёли қочадиган бўлиб қолди. Опамизнинг қаровчисиз қолган хаста ота-онаси куёвининг ҳовлисига кўчиб ўтди. Шу орада келин-куёвлар ҳақида яна пичир-пичир гаплар қулоққа чалина бошлади: бечоралар, тирноққа зор эмиш. Бундай ҳолларда пичир-пичирлар секин-аста бичиш-тўқишлар билан тўйиниб кетиши табиий. Бировлар: «бояқишларга кўз тегди», деса, яна бировлар, «ота-онасини норози қилган фарзандга бу ҳам кам. Ҳасан бува билан кам-

пирининг қарғиши урган уларни», дерди. Айримларнинг фикрича, келин-куёв бир-бирини беҳад севса ҳам шундай бўлар экан. Хуллас, гап кўп эди.

Етти-саккиз йил бурун қишлоқ аҳли уларни ним табассум билан эслаган, кузатган бўлса, энди эр-хотиннинг ортидан ачиниш билан қараб қоларди. Илгари тўй-томошаларнинг тўрида, хотин-қизларнинг сараси бўлиб ўтирадиган оламиз, энди бундай шодиёна йиғинларга кам келадиган, кейинчалик умуман кўринмайдиган бўлиб қолдилар.

— Уйда ёлғиз ўзинг зерикиб ўтиргунча, тўй-томошаларга чиқсанг бўлмайдами, ёзғирардим баъзан,— деб эслаганди кейинчалик Михли ака.—Шунда янгангиз: «Қандай бораман,—дерди кўзига ёш олиб,—дугоналарим уч-тўрттадан боласини эргаштириб келса, мен ёстиқни кўтариб бораманми?» Янгангизни-ку қўяверинг, ўзимнинг ҳам йиғлаб чиққан кечаларим кўп бўлган.

Ҳа, ўзбек учун фарзандсизликдан кўра катта бахтсизлик бўлмас экан. Урол опанинг икки ўрим сочи яккаланиб, илгари қад-қоматларига ярашиб турадиган кўйлаклари энди шалвираб қолган эди. Эр-хотинни кўпинча автобус бекатида тўрхалта кўтарган ҳолда кўрардик—ҳали қайсидир шаҳардаги шифохонага, ҳали қайсидир табиб, эшон ёки мулланинг ҳузурига, нажот истаб кетаётган бўлардилар.

Янгамиз ҳам, акамиз ҳам кун-бакун чўкиб борарди.

...Уша кун аниқ эсимда. Туни билан ёмғир тинимсиз ёғиб, тонгда қуёш чарақлаб кетган, осмон келинчанинг ойнасидек тип-тиниқ эди. Уйларнинг остонасигача томир отиб келган ям-яшил ўт-ўланлар, томларда, деворларда, кўча бўйларида алвон кўрпадек очилиб ётган лолақизғалдоқлар дилни шунчалар қувонтирардики, уларни кўзларингга суртгинг келарди. Эрталаб йўлим қишлоғимиз ўртасидаги қабристон ёнидан ўтадиган бўлди. Қарасам, хилхонанинг этагироғида бир эр-хотин куймаланиб юрибди. Сесканиб кетдим. Қимнингдир гўдаги нобуд бўлибди-да, деб ўйладим. Аммо эркак билан аёл бўш майдончада эмас, Шакарчи буванинг қабри ёнида куймаланишарди. Яқинроқ борсам — Михли ака билан Урол опа экан.

Янгамиз сал нарида кўлмакдан челақларда сув ташир, акамиз эса липпасини тортиб, кетмон билан лой қорарди.

Шакарчи бува, тахмин қилишларича, 30-йилларда

Бўлган қаттиқ очарчилик туфайли Ҳисор тоғларидан чўлга энган минглаб одамлар қаторида биз томонларга егулик излаб келиб қолган. Айтишларича, ўша йили Чироқчи ёбонларида ҳам янтоқдан ўзга гиёҳ кўкармаган. Оч қолган аҳолининг янтоқ шакарини еб жон сақламоқдан ўзга чораси қолмаган. Тоғдан даштга егулик ахтариб тушганларнинг аҳволи яна-да аянчлироқ бўлган. Уша қаҳатчилик йилларида мамлакатимизда миллионлаб инсонларнинг очликдан қирилиб кетганлиги бизга тарихдан маълум. Ҳамқишлоқларимиз отахонга янтоқзорда дуч келишган. Тахмин этишларича, у киши ҳам ошқозонига янтоқ шакарининг тикилишидан жон берганлар. Отахон ким, қаердан, ёши нечада, қариндош-уруғлари қандай одамлар — ҳеч ким билолмаган. Кўкдала аҳли унга «Шакарчи бува» деган ном ва саксон ёш бериб, бандаликни бажо келтирган жойи—янтоқзорга дафн этган. Қишлоғимиз ривожланиш палласига қадам қўйгач, у ер қабристонга айланган.

Михли ака билан унинг аёли ишга ихлос билан киришганди. Акамиз лой қориса, янгамиз сув қуйиб турардилар, куёви пахса урса, опамиз «кафтча» билан лой кесиб берадилар. Қабрнинг атрофини икки пахса баландлигида ўраб чиқдилар. Бундан бутун Кўкдала аҳли қувонди. Аммо ҳаммадан ҳам эр-хотиннинг шодлиги чексиз эди. Дили ғам-ҳасратдан боши дарддан аримайдиган ва саратонда ҳам қалин чопон кийиб юргувчи янгамиз, айниқса, беҳад очилиб кетгандилар.

— Иккинчи пахсани бошлаганимизда, — деганди кейинчалик Михли ака, — янгангиз тандир кесагини ялайдиган одат чиқардилар. Кейин билсак, шунга боши қоронгу бўлган эканлар.

Бу икки ёшга илҳом рағбат берди: бир куни бульдозер пайдо бўлди-ю бутун қабристон атрофини тупроқ девор билан ўраб чиқди. Сўнг унинг устидан симли тўсиқ тортиб чиқилди. Оёқ ости бўлиб ётган қабристонга файз кирди. Буни кўрган-билганлар Михли акани алқайдиган, қариялар дуо қиладиган бўлди.

Кейинчалик унинг оиласи қишлоғимиздаги серфарзанд оилалардан бирига айланди десам, ишонинг — Михли Қўлдошев саккиз фарзанднинг отаси бўлди. Уша йили дунёга келган тўнғичи Толмасбек яқинда ҳарбий хизматга кетди.

Шу билан эртакнамо бу ҳикоямизга якун ясаб, «зарур» хулосани чиқараверсак бўларди. Аммо ҳаёт, умр—мураккаб, ҳамиша биз истагандек кечавермайди.

Шу боис бу ўринда воқеалар тизгинини бироз тортса-да, шууримизда жонлана бошлаган саволларга жавоб изласак.

Аввало, Михли ака билан аёли нега айнан Шакарчи буванинг бошига нажот истаб келди?

— Ун олти-ўн етти ёшларимда ўнг қўлимга данакдай сўгал чиқди, — деб эслайди Михли ака.— Дўхтирга бордим. Операция қилиб кесиб ташлади. Лекин кўп ўтмай, сўгал яна, бу гал тагин ҳам каттароқ бўлиб чиқди. Яна операция қилишди. Яна чиқди. Қимдир маслаҳат берди: Шакарчи буванинг тупроғидан сурт—кўрмагандай бўлиб кетасан. Мен бундай ирим-сиримларга асло ишонмас, кўпчилик тенгдошларим каби уларга эскилик сарқити деб қарардим. Кулиб қўя қолдим. Лекин сўгалим тобора ўсиб, биров билан қўл бериб кўришишга ҳам уяла бошлагач, фикримдан қайтдим. Мендан нима кетди, деб ўйладим ва бир куни йўл-йўлакай мазорга кириб, Шакарчи буванинг қабридан икки чимдим тупроқ олдим. Намлаб сўгалимга суртдим. Ишонасизми, уч кундан кейин данакдай ўсимтадан ном-нишон қолмади. Бунда қандай сир борлигини ҳалигача тушунолмайман.

Михли аканинг гапларига шуни қўшимча қилиш мумкинки, менинг ўзим ҳам қўлимда тошган сўгаллардан айнан шу табаррук отахоннинг қабридан олинган чимдим тупроқни суртиш орқали қутулган эдим.

Сўгалдан қутулгач, Михли ака Шакарчи бувани унутгани табиий. Унутмаса-да, ташландиқ қабристон ёнидан барча ҳамқишлоқлари каби бефарқ ўтиб юрaverди. Кейинчалик, бошига фарзандсизлик дарди тушгач, номаълум қарияни яна эслади. Эр-хотин шифохонаю табиблардан нажот топавермагач, Михли аканинг кўнглига яна зиёрат, савоб каби эзгу ниятлар кела бошлайди. Аммо кўнглининг бошқа бир буржидаги шубҳа-гумонлар боис иккиланади. Шундай қилиб, тун билан ёмғир ёғиб чиққан тонгда у туш кўради:

— Бир чол ухлаб ётган жойимда тепамга келиб: «Тур, болам, гафлат босиб ётаверма,—деди.— Зиёратга кеч қоласан». Сапчиб турдим у янгангизни уйғотдим. Уйлаб юрганларимни, кўрган тушимни айтдим...

Бу воқеаларни нима деб изоҳлаш мумкин? Нафақат вилоят, мамлакатимизнинг энг йирик шифохоналарига, не-не табибларга бош уриб бориб, дардига малҳам тополмаган икки ёш нега уни кўҳна қабрдан, қабристондан топди? Сўгал-чи? Бунда қандай сир-синоат,

мўъжиза бор? Сиздан бир ўтинчим: мени яна хурофий гапларни тарғиб қилаяпти, деб айблашга шошилманг. Жоҳилликнинг энг улуғи, назаримда, ўзганинг фикрига ўжарлик билан қўл силташдир. Юқоридаги воқеани эса нима деб атамайлик, икки ошуфта қалбнинг орзулари айнан ана шундай ушалганлиги — уларнинг уйи мазордан болаларнинг гавжум бозорига айланганлиги рост.

Шакарчи бува воқеасини ҳамма ҳар хил талқин этиши табиий. Дейлик кимдир парвардигорнинг марҳамати дейиши, яна биров шифони Шакарчи бува дафн этилган тупроқ таркибидан қидирмоқ керак, деган фикрни айтиши мумкин. Мен бу каби мулоҳазаларга эътироз билдирмаган ҳолда, уни бошқачароқ изоҳлагим келади: Михли ака билан опамиз топган нажот— руҳий поклянишда!

Ҳар куни уйқудан туриб, юз-қўлимизни ювамиз. Қунда-кунора, ҳеч бўлмаганда, ҳафтада бир марта душ ёки ҳаммомда чўмилиб, танамизни поклаймиз. Ҳатто эринмасдан ўтириб юз-қўлимизга оро берамиз. Хушбичим кўринмоқ, танимизни чиниқтирмоқ ниятида жисмоний тарбия билан шуғулланамиз. Энди ўзимизга савол берайлик: биз ўз руҳимизни ҳам ана шундай покляпмизми? Ишончим комилки, бу саволга нафақат ёшлар, кўпчилик, ёши улуғларимиз ҳам «ҳа» деб жавоб беришлари қийин. Сўнгги замонларда руҳий тарбияга ҳеч ким эътибор бермайди. Унга беҳад путур етди. «Янгича — коммунистик тарбия» эса ёлғон ва кўз бўямачилик муз тоғининг устига қурилган экан. Ошқоралик қуёши балқигач, эриб кетди. Жамиятимиздаги босқинчилик, қотиллик, ўғрилик, иккиюзламачилик, сотқинлик, қўрқоқлик каби ёвуз иллатлар ушбу тоғнинг булганч сувидан баҳра олиб ривожланганди. Энди бу асоратлардан қутулишимиз осон эмас. Чунки инсон танаси кирласа — тозалаш осон, аммо унинг руҳини моғор босса, поклаш жуда қийин кечади. Яна ҳам қийинроғи—киши ўз танасидаги кирни тез ва осон илғайди, аммо руҳини босаётган ғуборни, иллатни бир умр сезмасдан, тан олмасдан ўтиши мумкин. Шунинг учун бўлса керак, ота-боболаримиз ўзларининг руҳий поклигини, жисмоний поклигидан устун қўйганлар. Уларнинг эшикларидан қулф, қўрғонларида қоровул бўлмаганлигининг боиси ҳам ана шу покликда деб биламан.

Мен бир ақидага қаттиқ ишонаман: инсон томони.

дан қилинган барча гуноҳлар ҳам, эзгу-савоб ишлар ҳам унинг ўзига, ҳеч бўлмаганда ўлиmidан сўнг эса-да, қайтади. Уйлаб кўрсангиз бунга мисолларни кўп топасиз.

Халқимизнинг: «Беғуноҳ — парвардигор», деган ибораси бор. Бу барча инсон боласининг ўзига яраша катта-кичик гуноҳлари бўлади, дегани. Ҳаётда, баъзан билиб, баъзан билмасдан зарарли, гуноҳ ишларга қўл урамиз. Аммо кейинчалик шундай ноинсоний қилмишларимизни ювишга уринмаймиз. Ҳеч бўлмаганда, афсус-надомат чекиб, виждонимиз олдида тавба-тазарру қилмаймиз. Келгусида ножўя ишлардан тийилишни ният қилмаймиз. Натижада, бундай ёт унсурларга кўникиб, ҳатто ўрганиб борамиз. Руҳимизга лоқайдлик, танбаллик, дангасалик, жоҳиллик, шафқатсизлик каби иллатлар ин қуриб, уни кирлай бошлайди. Бундай кир кўнгиллар йнғилиб, бутун бир жамиятни инқирозга олиб келади. Инсон, жамият хасталанади.

«Инсон ўз руҳини қачон, қандай поклаб юриши мумкин?»—деб савол бераман ўзимга ва жавоб топгандек бўламан. Инсон руҳини пок сақламоғи учун, аввало, доимо яхши ниятлар оғушида ва ана шу эзгу истакларини амалга ошириш учун интилиб яшамоғи керак. Унда ўзи яшаётган жамият, она-халқи, умуман, инсонлар олдида масъулият ҳисси устувор бўлмоғи зарур. Бундай саодатга эришмоқчи бўлсангиз, улуғларимизнинг тажрибасидан ибрат олинг: ҳар кун қилган ёки қилмоқчи бўлаётган юмушларингизни адолат ва виждон тарозусига солиб кўринг. Яхши ниятлар қилинг.

Михли ака ўша кўклам ёмғири далаларни, боғларни яшнатиб юборган тонг янгамиз билан хароба хилхонадаги ташландиқ қабрни саришталамоқ ниятида иш бошлаганида икки ёш қалбда, вужудда кескин ўзгаришлар юз берганлиги табиий. Тасаввур қилинг: атроф кўклам тароватидан беҳад гўзаллашиб кетган. Сиз қайлиғингиз билан бутун қишлоқ аҳлининг — минглаб юртдошларингизнинг кўз олдида кўпчиликнинг хаёлига келмаган хайрли ишни қиляпсиз. Ен-верингиздан ўтган ёшу қари сизни алқаб, дуо қилади. Оқшомлари давраларда сизни эслашади. Бундан сизнинг ихлосингиз, илҳомингиз, умидингиз ва энг асосийси, қувончингиз янада ошади. Вужудингизда, руҳингизда ҳузур-ҳаловат, фахр ва енгиллик туясиз. Бундай ишонч, ихлос ва кўтаринки кайфиятни қай бир дори-дармон.

ёки шифохонада топиш мумкин? У ғубор ва мудроқ босиб ётган руҳни баҳор ёмғири майсаларни ювгани каби поклаб, ёшартириб юборади. Руҳи пок, тетик ва хотиржам киши хасталикни тез, осон енгиши ҳаммага маълум.

Қашқадарё вилояти, Чироқчи туманидаги Қўкдала қишлоғида яшовчи Михли Қўлдошев билан рафиқаси бундан ўн тўққиз йил бурун топган нажот ана шу покланишдандир. Фақат...

Ушанда эътиборимни тортгани: Михли ака қўшнисининг тўйига ҳаммадан кейин, одамлар тарқалиб бўлгач чиқди. Аввалига, мен уни таний олмадим. Илгариги ўктам юришларидан, дадил гапиришларидан асар ҳам қолмабди. Чоллардек, оёғини базўр судраб босади. Соч-соқоли дувва оқариб, эти устихонига ёпишган. Мунгли кўзларининг остида ёноқлари беўхшов бўртиб турибди. Юзи ғамдан қорайиб кетган.

Ҳайратга тушдим.

— Бечора, хотинидан айрилиб қолди,—деди тўй эгаси пичирлаб.

— Нега?

— Анчадан бери касал эди. Михлининг уни олиб бормаган хастахонаси қолмади. Бир йилча бўлди, узилганига. Жўжабирдек саккиз гўдаги билан ёлғиз ўтирибди...

Унинг бошига тушган фожиадан беҳабар бўлса керак, кимдир бола-чақасининг аҳволини сўради. Михли аканинг кўзларида ёш филтиллади.

— Дуруст,—дея олди базўр.

Тўйдан чиққач, ўз-ўзидан қабристонга боргим келаверди. Уйлаб кўрсам, узоқ Тошкентда қўним топиб, қишлоғимга кам келадиган, қабристонни эса сўнги ўн беш йил ичида умуман зиёрат қилмаган эканман. Хафа бўлиб кетдим. Нафақат ўзимнинг лоқайдлигимдан, қишлоғимизнинг қоқ марказидаги ягона хилхонанинг аянчли аҳволидан. Унга қачонлардир ўралган тупроқ девор аллақачон деворлигини йўқотиб, симли тўсиқлардан ном-нишон қолмаган. Қабрлар орасида икки сигир, уч-тўрт қўй қуриб-қовжираб ётган хасхашакларни териб еб юрибди. Шакарчи буванинг сағанаси ҳам бошқа барча қабрлар каби деярли тептекис бўлиб ётибди. Енгинасидан ёлғизоёқ йўл тушибди... Ҳар қадамда қўй қийи, молнин таппилари... Атрофдан эса қабристонда мангу уйқуда ётган инсонлар-

нинг қариндош-уруғлари, хеш-ақраболари ўтиб туришибди.

«Наҳотки,—деб ўйладим алам билан,—эзгу ишларга қўл урмоғимиз, марҳумлар олдидаги инсоний бурчимизни адо этмоғимиз учун бошимизга қандайдир кулфат тушмоғи шарт? Наҳотки, савобнинг ҳам куни савдога қолган?...»

Аянчлиси шуки, оёқ ости бўлиб ётган бундай қабристонларга биргина Кўкдалада эмас, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, қўйингки, жумҳуриятимизнинг барча вилоятларида дуч келиш мумкин. Аждодларимизнинг хоки бундай хор бўлиб ётар экан, биз ўз руҳимизни, виждонимизни пок дея олмаймиз. Фуқароларининг руҳини губор босган миллатда, жамиятда эса юксалиш бўлмайди.

1990 йил

ЖАЙДАРИ ФАЛСАФА

Бу воқеани мен отамнинг эски ошнаси Тўра чўпондан эшитганман. Тўра чўпон деганимиз ўзбекдан ҳам кўра Босфор бўйларида яшовчи туркларга кўпроқ ўхшаб кетади — оқ-сарикдан келган, барваста, мовий кўзли, шоп мўйловли қария. Аммо ўзи ғирт ўзбек. Бундан ҳам билса бўладикки, боши тўйдан чиқмайди. Бир қўйи иккита бўлса, қозонга босади. Яхши кўрган гапи: «Йигитнинг топгани — даврага!» Қўлининг очиқлиги, улфатсеварлиги боис уйдан меҳмон аримайди. Қозони кечаю кундуз ўчоқдан тушмайди.

Биз борганимизда ҳам уйи тўла меҳмон экан. Туман газетасида ёзилганидек, «яқинда Тўра бобо чўпонлик таёғини ўғлига тантанали топшириш маросими ўтказиб», элга яна ош берган. Даврадагилар ўша дабдабали тadbирга қатнаша олмаганлар, бизга ўхшаб «қутлуғ бўлсин»га кеч келганлар эди.

Кечаги тўйнинг, буғунги давранинг «айбдори» — Тўра бобо пойгакда жимгина гапга қулоқ солиб ўтирарди. У кишини шунча ҳай-ҳайлаб ҳам тўрроққа ўтказолмадик. Гап айланиб, табиийки, бобога, чўпонликка бориб тақалди. Шунда кимдир сўраб қолди:

— Чўпон бува, бир йиллари қамалишингизга бир баҳя қолган экан, шу гап ростми?

— Рост. Хўп десанглар, нима гап бўлганини айтиб бераман.

Табиийки, биз рози бўлдик.

— Бу гаплар бўлиб ўтганида кеча мендан чўпонлик таёғини олган ўғлимиз эндигина оёғи чиққан гўдак эди. Эсимда қолгани шу—йил яхши келган. Эрта баҳордан кеч кузгача охурлар ем кўрмаган—ушоқ молдан сигир-бузоққача даладан тўйиб келарди. Чўпон-чўлиқнинг ҳам омбори ем-хашакка тўла, ҳамманинг димоғи чоқ эди. Меникени-ку сўраманг. Отаримда мингдан зиёд қўй бўлса, шунинг камида ярми ўзимники, шахсий. Жониворлар ҳам қўймисан қўй—жунидан тортсангиз мойи чиқади. Кунда-кунора санаб, ўзимча марси-ниб қўяман. «Худога шукр,—дейман ичимда,—мана, энди қўлимни қаёққа узатсам етади. Мошиним бор. Отим бор. Сигир-бузоқ, уй-жойдан, ейиш-ичишдан камим йўқ».

Ўша йил баҳорда тўй қилиб, бугунги чўпон ўғлимининг қўлини ҳалолладим. Ўбластнинг катталаригача келди. Сал ўтиб, қўзилатишни яхши яқунлаганим учун мукофотга яна битта мошин олдим. Мухбир укаларимизнинг ҳам қадами узилмайди. Ҳали Қаршидан, ҳали Тошкентдан тинимсиз мақтаб туришибди.

Буларни кўриб-билиб ўзимча суюнаман, албатта: «Ў—ў, шу кунларни отанг кўрмади-да, Тўра!»

Бу томонини сўрасангиз, отадан эрта етим қолиб, дурустроқ мактаб ҳам кўрмаганмиз.

Бир куни уйнинг соясида кигизда шуйтиб хаёл суриб ётсам, бир мошин фирр этиб ёнимга келиб тўхтади. Қарасам, совхозимизнинг—«Кўкдала»нинг директори. Шу йиллари директоримиз Рустам Бозоров дегич эди. Раҳматли қазо қилиб кетди. Ундай мард одамни кўрмаганман. Лекин сержаҳл эди. Жаҳли чиқса, улайбулай нарсадан қайтмасди—айтганини қилмаганини сўкардиям, урардиям. Ўзи паканароқ бўлса ҳам, виқори томдан баланд. Катта-кичик ҳамма олдида баргдай титраб турарди. Тракторчилардан биттасини бир уриб шудгорга ағдариб ташлаганини кўрганман. Қизиги, орадан бир ҳафта ўтиб, ўша тракторчининг тўйига келган. Кек сақламасди-да, раҳматли. «Тўйинга чақирмасанг ҳам келабердим,—деб ҳазиллашган.—Энди уйингдан ўқловингни опчиқиб, мениям бир-иккита тушир, аламингдан чиқасан».

Рустам Бозоров ана шундай мард одам эди. Мен билан-ку тоза қалин, «Тўра ошна» деб гапирарди. Мен ҳам унинг ҳурматини жойига қўярдим-да. У ёқ-бу ёққа дам олишга бормоқчи бўлса, сарф-харажати учун тўрт-беш қўйнинг бетига қараб ўтирмасдим.

Лекин бу гал директорнинг авзойи бузукроқ чиқди.
— Ширвозларингдан иккитасини чал,—деди тили-
нинг тагидаги носини тупураркан.—Бир-икки яшик
арақ ҳам топтир. Гап бор. Райондаги каттаман деган-
нинг бари сеникига йиғилмоқчи.

Бундай гурунглар тез-тез бўлиб тургани учун ажаб-
ланмадим. Район катталарининг кўнгли зиёфат тусаса,
совхоз директори уйига олиб бормаиди-ку. Менга ўх-
шаган чўпон-чўлиқниқидан қулай жой борми!

Этдор тўқлидан иккитасини сўйиб, биттасини қо-
зонга, иккинчисини тандирга босдим. Салқингина жой-
га дастурхон ёзиб, ёнбошига икки яшик арағини ҳам
келтириб қўйдим. Бирпасда уйимнинг атрофини мошин
босиб кетди. Милисаннинг каттаси, прокурор, суднинг
раиси, райкўм, хуллас, йигирма бешлар одам йиғилди.
Шўрва ичилиб, тандиркабоб ейилиб, арақшишалар
бўшаб қолганидан кейин, райкўм директорга:

— Энди бошланглар,—деди.

Директор аввал менга, сўнг ерга қаради.

— Тўра,—деди,—сурувингни кўтонга қама. Қўйлар-
ни санаймиз.

Бу гапни эшитиб, ўзимни йўқотиб қўйдим. Урним-
дан турай десам, туролмаيمان. «Биров устимдан ёзиб-
ди!—деб ўйладим.—Беш юздан зиёд шахсий қўйи бор,
деб ёзган. Энди ҳаммасини тортиб олади».

Қўйларни иззилатганча иссиқдан димиққан кўтонга
солдик. Буғалтир, зоотехник, бўлим бошлиғи эшик
олдида туриб, биттама-битта санади. Сурувда битта-
яримта қариндош-уруғ, ошна-оғайнининг ҳам қўйи бор
эди. Улар ҳам ҳисобга кириб кетди.

— Жами бир минг юз ўн учта,—деди директор.

— Хўш, нечта кам экан?

— Беш юз ўн еттита!

Райкўм менга юзланди:

— Уртоқ Аннаев, қўйнинг қолгани қани?

— Бори шу! Бошқа йўқ, катта бува.

Аввалига ҳеч нарса тушунмадим. Менинг ҳисобим
бўйича, давлатнинг сурувдаги қўйи оз эмас, кўп эмас,
беш юздан ортиқ чиқиши керак эди. Ҳамма гапни
кейин, буғалтир билан зоотехник ҳужжатларини кўр-
сатгач, тушундим. Билсангизлар, чўпонлар ҳар йил
бошида, бу йил отаримдаги совлиқлардан фалонтадан
қўзи оламан, деган мажбуриятга қўл қўяди. Хатга
тушдинг-ўтга тушдинг. Қўл қўйдингми, бас, совлиғинг
шунча қўзи туғадими-йўқми, кимнинг иши бор, маж-

буриятни бажаришинг шарт! Бажармасанг, ёнингдан тўлайсан. Биз ҳам ҳар йили билиб-билмай шундай ҳужжатга қўл қўяверган эканмиз-у қоғоздаги қўзилар болалаб кетаверган экан. Бу кўргулик бошига тушган бир менми десам, йўқ, районда бизга ўхшаган «илғор чўпон» йигирма-ўттиз бор экан. Бир хиллари ўша йили қамалиб кетди.

Хуллас, ўша кунни отар қўлдан кетди — бошқа чўпонга олиб берилди. Давлатдан сал кам олти юзта қўй қарздор бўлиб қолдим.

Икки от, икки мошин, беш-ўн сигир, яхши кунларга атаб қўйган гиламларимиз бари кетди. Товуқчача сотдим. Уйим мозорга ўхшаб ҳувиллаб қолди. Лекин, қарзимнинг ярмини ҳам тўлай олмадим. Уй-жойни сотай десам, нари борса, эллик қўйнинг пули бўлади. Бу томонда бола-чақа, ҳаммаси ёш. Нима қиларимни билмай, гаранг бўпқолдим. Бу орада директорнинг одами келиб, уч кунлик муҳлат бериб кетди.

— Энди биздан хафа бўлманг, юқоридан сўроқ қаттиқ бўляпти,—деди.

Кечаю кундуз излаб, калаванинг учини тополмайман. Ҳттиз йил сурувнинг чангини ютиб, топганим шу бўлдими, деб хўрлигим ҳам келади. Ишим терговга ошиб, қамалишимга кўзим етди. Хаёлимда, бугун-эрта келиб олиб кетадигандай. «Энди қамалишим тайин,— дейман.—У ёқлардан эса соғ-омон қайтишим ҳам гумон — ёш бир жойга бориб қолди». Саккиз гўдагимни ўйлайман: «Мен-ку бир гап бўларман, уларнинг кунни нима кечади? Отаси қамалган деган тавқилаънат-чи?..»

Бир кунни шундай хаёллар билан темир йўлнинг ёқасига бориб қолганимни сезмабман. Қизиқ-да, энди эсласам кулгим келади. Қамоқда ўлгандан кўра ўзимни поезднинг тагига ташлашни аъло кўрибман. Ўзининг жонига қасд қилди, деган маломатдан ҳам қутулама, деган хаёлга борибман.

Бир пайт от дупури қулоғимга чалинди. Бурилсам — Шўробозор қишлоғининг оқсоқоли Мўйдин бува, тўриғини йўрттириб келяпти. Раҳматли кўп кайвони одам эди. Бировнинг гапини икки қилмасди, бошқалар ҳам унинг айтганига йўқ демасди. Самарқанду Қашқадарёда уни танимаган одам кам топиларди. Дарёдил одам эди-да! Ай йигитлар, очигини айтсам, Мўйдин бува раҳматли мени ўлимдан қутқариб қолган.

Мўйдин бува индамай отдан тушди. Қўлимни қисиб саломлашди.

— Сени йўқлаб келаётувдим,—деди.

Ҳамма гапдан хабари бор экан.

— Сенинг феълинг бузилган,—деди.—Ахмоқлик қилма. Узингни қўлга ол.

Сўнг отига миниб, буюрди:

— Сен келинга бир товоқ чалоб қилдириб тур, мен ҳозир келаман,—деди-да, қишлоқнинг нариги бурчига қараб отини йўрттириб кетди.

Ростдан ҳам, бир товоқ чалоб тайёр бўлар-бўлмас, ташқарида қўй маърагани эшитилди.

Чиқсам, Мўйдин бува. Олдида бир гала қўй-қўзи, эчки-улоқ.

— Ҳозирча шунисига эгалик қип тур,—деди.—Мен яна бир айланиб келай.

Раҳматли эгарда ўтирганича чалобни симирдию яна тўриғини йўрттириб кетди. Сал ўтмай, тагин бир гала ушоқ молни олдига солиб келди.

Кейин билсам, қишлоқма-қишлоқ, уйма-уй юриб, одамларга аҳволимдан гап очибди. «Саккиз боласи билан бечора қамалиб-нетиб кетмасин,—дебди.—Элчилик-элатчилик, ёрдам қилайлик».

Ким қўй, кимдир қўзи, яна биров эчки-улоқ берибди. Ўзи уйдан учта қўй ҳайдаб келди. Шундай қилиб, икки-уч кунда юз элликтача ушоқ мол йиғилди.

— Барибир етмайди,—дедим умидсизланиб.

— Сен шошмай тур,—деди у яна.—Совхоз директориға ҳам бир учрай.

Сўнг уйимга расмона бир отар мол ҳайдаб келди. Совхоз директорини беш юзта тўқли беришга рози қилган экан. Яна таёғимни қўлга олдим. Биласиз, давлат биринчи йили тўқлидан қўзи талаб қилмайди. Боя айтганимдек, шу йил яхши келиб, тўқлиларнинг кўпи димоғи чоқ бўлиб ўсди. Бир йилга қолар-қолмас ҳамма қарзларимдан қутулдим.

Мана, энди яна ҳамишагидай бўлиб қолдик. Мошинимиз, оту сигир-бузоғимиз бор. Қўйимиз ҳам етарли. Энг муҳими, фарзандларнинг ҳаммасини уйли-жойли қилдик. Худойимга шукрларки, бировдан кам жойимиз йўқ.

Бу гапларни бувангиз нимага айтяпти, йигитлар? Бошингиз ёш, иссиқ-совуқни ҳали кўп кўрасиз. Лекин бир гапни эсдан чиқарманг: бошингизга давлат қуши қўниб, устихонингизга жир битса, бой бўлдим, деб босар-тусарингизни билмай қолманг. Бошингизга кулфат тушиб, ночор аҳволда қолганингизда ҳам, менам

омад кетди, деб кўкрагингизни захга берманг. Ҳар иккисигаям бардошли бўлинг. Билингки, худоим бандасига давлатни ҳам, кулфатни ҳам синаш учун берар экан,—деб ҳикоясини тугатди Тўра чўпон.

— Мўйдин бува деганингиз шўробозорлик Муҳиддин Нурматовми?

— Ҳа шу киши. Ҳозир қишлоғидаги мактабга оти қўйилган. Кўп яхши одам эди, раҳматли... Ай йигитлар, шу одамнинг яна бир ишига қойил қолдим. Шунча йил катта жойларда ишлаб, мол-дунё йиғай демаган экан. Таъзиясига бориб билдик. Лекин раҳматлидан қандай ақлли болалар, қандай яхши ном қолди! Бир хил пайтлар ўйлаб қоламан: эртага бу дунёдан ўтар бўлсак, бизни ҳам биров шуйтиб алқаб тилга олармикан?..

МАРАДОНА, БЛОХИН, ЗЕБУНИСО ВА УРОҚБОЙ

ҳақида мунгли ҳамда ярим ҳазил ҳикоя

Бошим қотиб кетди.

Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин экан. Йўқса, умрида спорт кўчасидан ўтмаган, копток қандай бўлади десангиз, тўрт бурчакли деб жавоб беришдан ҳам тоймайдиган мендек бир осийга Марадона ҳақида мақола ёзишни ким қўйибди; кўрпамга қараб оёқ узатсам бўларди-ку, деб ич-этимни еб ётибман. Аммо бошимни қайси тошга урмай, кеч—мен чиқмоқчи бўлган кема аллақачон ёнимдан шитоб билан ўтиб кетган, энди сувга тушиб қулоч отишимга тўғри келади. Лекин, соҳилгача эсон-омон ета оламанми?

Сирасини айтганда, бу қопқонга тилимдан илиндим. Гурунглاردан бирида, мақтанчоқлигим тутдими, ёки шунчаки, гапнинг орасида айтиб қўйдимми, билмайман, сиримни очиб қўйдим: «Бизнинг Турдиқул Шодмонов деган ошнаимизди Марадонанинг отаси билан қадрдонлиги бор». «Қар эшитганини, кўр тутганини қўймайди». Журналист халқи уларнинг ҳар иккисидан ҳам ўтиб кетади ҳозир. Ҳамкасбларимдан қутула олмай қолдим. «Спорт»нинг ходимлари эса елимдек ёпишиб олишди: «Ошнаингизни ўртага солиб, Марадона билан учрашинг. Рўзнамамизга мақола қилиб берасиз». Уни баҳона қилдим—бўлмади, буни баҳона қилдим—кўнмади. Улдасидан чиқишим гумон бўлган ишни зиммамга-олмоқдан ўзга чорам қолмади.

Аввал Турдикулга сим қоқдим. Унинг асли касби маъдан изловчи, аммо ҳамма иш, жумладан, меъморлик ҳам қўлидан келади. Ҳозир Марадоналар яшайдиган маҳаллага яқин кентлардан бирида меъмор. Турдикул дардимни эшитиб ўйланиб қолди. Сўнг ноилож, ури-ниб кўришга рози бўлди.

Марадоналарнинг дарбозаси томон қилган дастлаб-ки ҳужумимиз натижасиз чиқди. Отаси: «Бандман. Ўғлимнинг ҳам тоби йўқроқ, кейинроқ ўйлаб кўрамиз», дебди. Кейинги гал, ниҳоят, ишимиз юришди: ота Марадона билан учрашувимизни уюштиришга рози бўлди. Мен уларнинг юртига шошилдим.

Куз бошланган эса-да, ҳали ҳаводан саратон жазирамасининг ҳиди кетиб, жаҳонгашта сайёҳлар жамадонини йиғиб улгурмаган. Давраларда ҳамон Италияда ўтган футбол чемпионатининг баҳс мунозараси давом этади. Марадонанинг алаждан йиғлагани ҳам тилга олинади. Биров ҳавас билан, биров куюниб, бировлар эса ҳафсаласи пир бўлиб гапиради. Ана шундай кунларнинг бирида—14 сентябрда Тошкент қўналагасидан узоқ сафарга йўл олдим. Гала-ғовур. Кузатувчиларимиз наказ беришгани-беришган: «Марадона билан албатта, бирга суратга туш. «Пахтакор»га таклиф қил. Иложи бўлса, келгуси футбол мавсумининг очилишига келсин». «Марадонанинг отаси ҳақида ҳам ёзишни унутма»...

Учоғимиз филдираклари она заминдан узилиб, гўзал Тошкент пастда қолди. Ором курсига баҳузур жойлашиб, ўйлашга тушдим. Аммо, Марадона ҳақида эмас. Шу топда хаёлимга хушалилик ўроқ полвон келган эди. Негаки, дунёга келиб бундай футболсеварни, ишқибозни ҳали учратмаганман. Қирқ ёшни қоралаб қолганига қарамай, ҳалигача стадиондан чиқмайди. Қачон қарасангиз, ҳаллослаб югуриб юрганини, ким биландир баҳслашаётганлигини, ёки жиғибийрони чиқиб, сўкинаётганлигини кўрасиз. Чорпахилдан келган, қисик кўзли (шунинг учун кўпчилик ҳамқишлоқлари «Жуммиқ-юмуқ» деб чақиради) хушчақчақ ва айни пайтда ўта жанжалкаш йиғит.

Спорт бўйича мактаблараро туман биринчиликлари кўпинча бизнинг қишлоғимиз—Қўкдалада ўтказиларди. Турли мактаблардан йиғилган спортчиларнинг қишлоғимизга келган заҳоти берган биринчи саволи: «Амин Умарий келдими?» бўларди. Амин Умарий—мактабнинг номи. «Келди»,—дердик биз ишқибозлар қувлик билан. «Ўроқ жуммиқ ҳам борми?» «Бор». Бу жавобни

эшитиб меҳмонларнинг ҳам, мезбон спортчиларнинг ҳам тарвузи қўлтиғидан тушарди. Демак, туман чемпионлигидан умид қилмаса-да бўлади. Демак, яна жанжал чиқади. Демак, барча олқишни яна Уроқ олади-ю, қолганлар чинорнинг соясида ўсган кунгабоқардек, сарғайиб қолаверади.

Мусобақанинг бирор тури йўқки, Уроқбой қатнамаса. Турли масофаларга югуриб, биринчиликни олган — Уроқбой. Узунликка, баландликка сакрашларни қойиллатган — Уроқбой. Рақибини елкаси узра ошириб отиб, махсус совринни олган полвон — Уроқбой. Волейболда командасига энг кўп очко олиб берган ҳам — Уроқбой!

Футбол. Эҳ-ҳе! Томошанинг зўрини ана шунда кўрасиз-да! Қишлоқнинг ёшу қариси стадионга ёпирилиб келади. Уроқбойнинг ўйинини кўриш, сўнг йил бўйи, «Уккағар, Қўнғир чолнинг ули чатоқ экан», деб юриш учун. Бундай дамларда pistaфурушу носфурушларнинг омади юришади. Икки-уч соатлик ўйин асносида улар бир ҳафталик pistaю носини пуллаб олишади. Бизга ўхшаш текин томоша ихлосмандлари ҳам қуруқ қолишмайди. Моллар емишсиз, уй вазифалари қилувсиз қолгани учун оталаримиз ва муаллимларимиз ширин-шакар «бўғирсоқлар» билан сийлашади. Аммо Уроқбойнинг тўп тепишию ёқалашишларини томоша қилмоқ учун бундан-да аччиқроқ жазоларга тайёр турамиз.

Шундай қилиб, ўйин бошланади. Рақиб команда аъзоларининг ярми Уроқбойни «қўриқласа», ярми ўйнайди. Аммо, «хушалилик уккағар» барибир йўлини топади. «Посбонлар» қуршовидан бир амаллаб қутилади-ю, ҳужумга ўтади. Қани энди биронтаси уни қувиб етолса, оёғидан тўпни ололса. Алдайди, ҳуркитади, умбалоқ ошади — тўпни бермайди. Қарабсизки, Гол! Командадошлари уни ўлган-қучоқлаган, рақибларнинг ҳафсаласи пир бўлиб, бир-бирини койиган, ишқибозларнинг ярми суюниб, ярми куюнган. Гўё Қўкдалада туман биринчилиги эмас, жаҳон биринчилиги мусобақалари ўтказилаяпти. Гўё рақибларни доғда қолдирган хушалилик Қўнғир чавандознинг ўғли эмас, футбол қироли Пеле.

Ўйин давом этади. Энди рақиблари Уроқбойга кун бермайди. Гоҳ чалиб йиқитади, гоҳ итариб. Қарабсизки, бир гапириб ўн куладиган ва кулдирадиган «Пеленинг жаҳли чиқа бошлайди. Ўйин ҳакамига ҳайқира-

ди: «Манавуларингизга бир нима денг-ов, бўлмаса, жерга жовиштириб ташлайман». Ҳакам тартиббузарлардан бирига сариқ дафтарчасини кўрсатади. Аммо, рақиб пинагини ҳам бузмайди. Хуллас, ҳакам жарима белгилаб, Уроқбой йиқилиб чарчайди. Бир гал, рақиб дарвозасига етай деганида, унинг оёғидан яна чалишади. Қийқириқ, ҳуштак, сўкиниш. Уроқбой шартта турадию қўлларини ишга солади. Чил берганнинг юзига мушт туширади. Бунга бошқалар ҳам, жумладан, томошабинлар ҳам қараб туришмайди. Тўс-тўполон бошланади. Оқсоқоллар, домлалар ҳайҳайлашиб югуриб келишади, жанжални аранг бостиришади. Хуллас, ўйин яна хушалиликларнинг ғалабаси билан тугайди. Уроқбой — «Пеле» чемпионат юлдузига айланади. Ҳамма унга қойил қолган, раҳмат айтган. Ўзи эса бу пайтда футболчидан кўра, кўпкаридан чиққан чавандозга ўхшаб қолади. Пешонаси ёрилган, майкаси йиртилиб, оёғи оқсаган, қўллари тирналган. «Икки марта жоман жигитти», — дейди.

Ана шу Уроқбой, Қўнғир чолнинг қирқ ёшини қоралаб, элга кайвони бўлса арзийдиган ўғли, ҳамон бундай мусобақаларни қолдирмайди.

Дарвоқе, ҳикоямиз Уроқбой эмас, Марадона ҳақида эди-ку.

Техника асрида сайёҳга йўл писандми. Боболаримиз от ва туяда ойлаб юрган йўлни замонавий учоқларда кўз очиб юмгунча босиб ўтамиз. Неча шаҳарлару қишлоқларни, тоғу чўллари, боғ-роғларни, дарёю кўллари ортда қолдириб, кўзлаган манзилимизга етдик. Кенг текисликда ястаниб ётган улкан шаҳар устидан ўтиб, мўъжазгина қўналғада оройиш топдик.

Турдиқул хизмат машинасида кутиб олгани чиққан экан. «Икки футболчига тан бераман, — деди у. — Бири Марадона бўлса, иккинчиси — Уроқ жуммиқ». Кулишдик. Негаки, Уроқбой Турдига ҳам қарши тўп суриб, неча марта доғда қолдирган. Алами бор.

Қуёш қизариб, шом тушиб келар, ҳаво Тошкентдигидан анча салқин. Марадоналарнинг уйи катта йўлнинг шундоққина биқинида экан. Тор кўчанинг бир тарафида — сайхонликда ёш-яланглар тўп тепиб юришибди. Қоронғу тушиб қолганига қарамай, футбол ўйнашаяпти, чоғи.

«Марадона ҳам шуларнинг орасида бўлса керак», — дедим.

Уй олдида бизга пешвоз чиққан кишини дарҳол

танидим: Марадонанинг отаси. Миқти гавдали, силлиқ юзли қорачадан келган. Оқ оралай бошлаган ўсиқ сочлари ҳам ўғлини эслатади. Бир ҳолга амин бўлдим: уни Марказий Осиёнинг исталган шахрида учратган маҳаллий халқ бегона демаса керак. Ўзбек ҳам, қозоқ ҳам, қирғизу тожик ҳам ўзимиздан экан, деб ўйлайди. Бодом қовоқ-да.

Салом-алигимиз ғарбона бўлди.

— Яхши етиб келдингизми? Марҳамат, уйга кирайлик.

Ота илтифот бобида хасисроқ экан. Одатда, меҳмон кутавериб зериккан одамлар ўзини шундай—ҳорғинроқ тутишади. Ортиқча хавотирланган эканмиз—меzbонимиз билан тезда тил топишиб кетдик.

Тахминим тўғри чиқди, Марадона стадионда экан.

— Блохин билан Зебунисоям ўша ёқда, — деди ота.

— Қайси Блохин? Қайси Зебунисо? — деб юбордим.

— Нима, футболчи Блохину, мерган қиз Зебунисо ҳақида эшитмаганмисиз?

Машҳур футболчи Олег Блохинни танимаган киши кам топилади. Тожикистонлик Зебунисо Рустамовани ҳам спорт муҳлислари яхши билади. Омадим келган эди! Ўзингиз ўйланг, уч қитъадан бири — Лотин Амирқосидан, иккинчиси Овруподан, учинчиси Осиёдан бўлган бу машҳур ёшларни бир даврада учратиш, бирга суҳбат қуриш, чақчақлашиш мендай спортдан йироқ қаламкаш нарида турсин, умрини шу соҳага бағишлаган пиру комилларга ҳам насиб этиши амри маҳол. Амин бўлинг: қийин. Ҳазил-ҳазил билан бошланган иш, кўриб турганингиздек, жиддий тус олдики, ҳайратланмасдан иложим йўқ эди. Бундай ҳаяжонли дамларда бошқа ҳамкасбларим нималар ҳақида ўйлашади, билмадим, менинг хаёлимга яна Қўнғир чавандознинг ўғли Уроқбой келди.

«Балки, — деб ўйладим ўкинч билан, — озгина шароити, меҳрибон мураббийси бор, сардорлари элсевар юртда туғилганида, Уроқбой ҳам Марадонадек, етук спортчи бўлиб етишармиди? Балки ҳозир мен эмас, аргентиналик журналист Қўнғир буванинг тўнғичидан интервью олиш учун Қашқадарёнинг Хушалисига келарди. Уроқбой ҳам ҳозиргидек гоҳ у касбнинг, гоҳ бу ҳунарнинг бошини тутиб, ишидан, хаётидан нолиб, дунёга сиғмай юрмасди. Балки, худо ярлақаб Диего Ма-

радона эришган мартабага чиққанида ҳам, аргентиналик футболчидек эркин яшаши қийин бўларди. Лекин, майли, эришсин эди. Ўзининг шахсий учоғи (самолёти), қўша-қўша уй-жойи, хусусий корхоналари, ўнлаб машиналари бўлмаса-да, ҳеч қурса, одамдай яшаши, сал кун кўриши, орзуларига етиши мумкин эди. Инсоний ҳуқуқи — ўзининг муҳаббат қўйган, бир умр интилган, аммо етолмаган орзуси — спорт билан жиддий шуғулланган бўларди. Аммо, тақдир экан. У Аргентинада эмас, Қашқадарёнинг чекка бир қишлоғидаги чекка бир кулбада дунёга келди. Она сутининг таъмини тортмасидан димоғига кимёвий ўғит ҳиди урилди ва кўпчилик тенгдошлари каби, бир умр пахтазорда қолиб кетди. Бу юртнинг сардорлари элни спорт майдонларида эмас, пахтазорларда жасорат кўрсатишга ундарди. Ундарди нимаси, мажбур қиларди. Машваратларда, ҳисоботларда, қурултойларда, ҳатто тўю томошаларда пахта сўраларди: «Пахтанинг аҳволи қалай?», «Ўза яғана қилиндими?», «Бу йил қанча пахта бера-сиз?..»

Уроқбойнинг ҳовли девори оламда йўқ — жуда антиқа. Ундан ўғри нарида турсин, кийик ҳам сакраб ўтолмайди. Сув йиқитолмайди. Қалинлигига машҳур Хитой девори ҳавас қилса арзийди. «Бу қандай девор бўлди?» Пахтазор! Уроқбойнинг уйи пахтаоролда жойлашган — тўрт тарафи ҳам пахта. Уқариқ билан уйининг орасини ўлчадим — бир ярим қадам. Пайкалда ўсган ўзаларнинг шохи даҳлиз деворига тегиб туради.

— Бу ерда қандай яшайсизлар? — деб сўрадим ундан. — Пахтага заҳарли дорилар сепилади!..

Уроқбойнинг қисик кўзлари, қашқадарёча айтганда «жумилиб» кетади — кулади. Жавобига латифа айтади:

— Ҳарбий қисмлардан бирида аскарлар машқ ўтказишяпти экан. «Гази!» деган буйруқ бўлибди-ю ҳамма апил-тапил газниқобларини кия бошлабди. Атрофни заҳарли ҳид қоплабди. Қарашса уч йигит пинак бузмай турганмиш.

«Ҳой, — деб ҳайқирибди командир, — сизлар нега газниқобларингни киймадиларинг. Ахир ҳамма ёқни заҳар босди!»

«Бизлар ўзбекмиз, ўртоқ командир!» — деб жавоб беришибди аскарлар.

«Унда тушунарли», деган экан командир ҳам. Биз ҳам ўзбекмиз, — деб латифасини тугатади Уроқбой. — Пахтанинг заҳарига кўникиб кетганмиз, чоғи.

Кўзда ёш билан айтиш мумкин бўлган фожиани лабда кулгу билан ҳикоя қилиш, деганлари шудир-да!

Бир гал Уроқбойни уйда мустар ҳолда учратдим. Бироз кайфи бор. Тўхтовсиз нос отади. Олдида эскироқ телевизор, оёғи сандалда, «Пахтакор» командасининг мухлислари билан бўлган учрашувини томоша қилиб ўтирибди.

— Бу кунни етти йил қон қусиб кутгандим, — деди у. — Соцларимнинг ярми оқариб кетди. «Пахтакор» олий лигага чиқса, унинг сўнгги ўйинига бориб, ўинчиларга гул берсам, деб ният қилгандим. Боролмадим. Боролмадим-а!..

— Нега?

— Нега? Осмондан тушгандай гапирасан-а, жўра. Пахта терими маҳали менга ўхшаган бригадирлар отаси ўлсаям даладан чиқмайди-ку, билмайсанми?

Кайфиятини кўтармоқчи бўлдим. Даромадан гап очдим. У етакчилик қилаётган бригада планни ошириб бажарибди. Оғир меҳнатнинг даромади ҳам яхши бўлар, ахир. Пахтанинг харид нархи ошганлиги, теримчиларга тўланадиган ҳақ ҳам беш-ўн тийин кўпайганлигини эслатдим. Аммо, бу гапларим унинг кайфиятини тағин-да, хуфтон қилди.

— Даромад дейсан. Қарз бўлиб қолмасак гўрга эди.

Ажабландим. Уроқбой меҳнат қиладиган хўжалик нафақат пахта, бошқа соҳалар бўйича ҳам планларни ошириб бажарганлигидан хабарим бор эди. Лекин кейин билсам, бу «килгор хўжалик» давлатдан 1,5 миллион сўм қарз бўлиб қолибди. Бечора жамоа ўтган йили неча миллионлик қарзидан не азобда қутулганди.

— Э-е, — деди Уроқбой, — энасини... бундай ҳаётнинг Ароқдан ич...

Унга раҳмим келди. Кўзимни олиб қочдим. Тахмонларга териб қўйилган кўплаб эсдалик совринлари диққатимни тортди. Уроқбойники. Хўжаликлараро, туманлараро мусобақаларда олган. Вилоят чемпиони бўлганлигидан далолат берувчи «Фохрий Ерлиғи». Уйнинг деворига гиламлар осилмаган, нақшлар ўйилмаган, ислими гуллар чизилмаган. Уларга турли газета-журналлардан, китоблардан йиртиб олинган суратлар, футбол тақвимлари, ва албатта, ҳалок бўлган «пахтакор»чилар расми осилган. Мунгли, ғариб бир манзара.

Блохин билан Марадона кулишганча кириб келишди. Нима ҳақидадир баҳслашаётганлиги сезилиб ту-

рарди. Аммо нималар ҳақида чуғурлашяпти — англаш қийин. Марадонага қарадим. Диққатимни унинг қопқора жингалак сочлари тортди. Отасидек, қорачадан келган. Эгнида спортчилар либоси. Тоби бўлмаганлиги рост, лабларининг атрофида яра излари. Бардам, жилмайиб кўришди биз билан. Оғир-босиқ Блохиннинг кўллари Марадонаникидан кучлироқ туюлди менга. Бўйдан ҳам худо берган экан, Марадонадан анча баланд. Унинг ҳам устида спортчиларнинг иссиқ пинжаги. Бизга қараб, қандай шамоллар учирди, дегандек ҳорғин жилмайиб қўйди. Зебунисо кирди. Ўтирганлар билан мулойимгина саломлашди. Эгнида оврупоча кўйлак, бошида дуррача. Остонада қимтиниброқ туриб қолди. Ҳамроҳларига савол назари билан қаради. Уларнинг бу ерга бир неча дақиқага кирганлиги, қаергадир шошилаётганлиги сезилди. Марадонани кўлдан чиқариб юборгим келмади, соғлиғи ҳақида сўрадим.

— Яхши, — деди унчалик рўйхуш бермай. Шу топда ҳеч ким билан гаплашгиси келмаётганлигини сездим. Зебунисонинг саволи унинг жонига оро кирди.

— Тўйга бормоқчи эдик-ку?..

Чиқишди.

Мезбон — Марадонанинг отаси уларнинг изидан:

— Узоқ қолиб кетманглар-а, — деб қолди.

Бизга изоҳ берди:—Кўшнилاردан бирининг тўйи бор эди. Шунга...

«Оббо!» деганча қолавердик. Тўй ҳақидаги гап яна Уроқбойни эслатди. («Уф! Марадонани гапирсангиз-чи, нуқул Уроқбойни орага тиқиштиравермай»,—деб юбордингиз, шекилли. Сабр қилинг: ҳикоямизнинг энг қизиғи олдинда.) Кўнғир буванинг тўнғичи ҳам ўғилларига тўй қилган. Лекин бу ҳақда ёзишдан аввал Уроқбойнинг бошидан ўтган яна бир қизиқ воқеани келтириб ўтсак...

Уроқбой тўнғич ўғли туғилганида, дардлари енгиллашгандек бўлди: «Мен эришолмаган бахтли кунларга болам эришса, зора», деб умидланди. Ўғлини... Блохин деб атамоқчи бўлди. Бировлар унинг дардларини туншунди, бировлар кулди: «Уроқ жуммиқ ақлдан озибди!» Қишлоқ Шўросининг котиби С. Қуланов еса жаҳли чиққанлигини яшириб ўтирмади:

— Менга бундай импортний от керагамас.

— Сизга керак бўлмаса, менга керак, — деди Уроқбой.

— Бор-бор. Болангга дурустроқ от топиб кел, — деб

бўш келмади котиб. Ота бўлдим деб ҳовлиқавермай, ўйла, маслаҳатлаш. Фарзандга ғайридиннинг номини қўйиш мусулмон учун катта гуноҳ. Мениям гуноҳга ботирма, ўзинг ҳам кейин пушаймон қилиб юрма.

— Гуноҳи мени шу куйга солганларга урсин, — деди ота. Аммо котиб эътиқодида собит экан, фикридан қайтмади. Унинг 1982 йилда туғилган ўғли Мақсуд Қўнғиров эканлигидан шаҳодат берувчи гувоҳномани ёзиб берди.

У уч ўғил, икки қиз кўрди. Тўй қилди. Тўйни, орадан уч йил ўтаяпти, Чироқчи аҳли ҳамон гапирди: «Боплаган уккағарнинг ули!»

Йўқ, Уроқбой баъзилардек, етти қишлоққа палов тортиб, «ўн мингдан камига отарга юрмайдиган» машҳур хонанданинг концертини қўймаган. Икки кунлаб улоқ бериб, совринига туя ташламаган. Кўчқор уриштирмаган.

Уроқбой Қашқадарёда машҳур, номашҳур ўйинчиларни йиғиб... футбол ўтказган. Спортчилар Китобдан, Шаҳрисабздан, ҳакамлар Қаршию Яккабоғдан келган. Ўйинни-ку қўяверинг, аммо томошага йиғилганларни томоша қилишнинг ўзи мароқли эди. Ким айтган эди, ўзбекнинг чол-кампирлари футболга қизиқмайди, деб? Ўзбекнинг болалари, қиз-жувонлари спортга, футболга бефарқ деб? Уша калтабин одам Уроқбойнинг тўйига келсин, кўрсин, ёқасини ушласин эди.

Дурустроқ стадиони йўқ қишлоқ тўй баҳонасида ўйингоҳли бўлиб қолди. Бўш ерни бульдозер билан текислашиб, хода қоқишди—дарвоза бўлди. Оҳак сепиб, чизик тортишди. Майдонга тушажак ўйинчиларга бошдан-оёқ сарупо — футболчилар кийими берилди. Жанг қизғин бўлди. Аммо биринчи соврин одатдагидек яна Хушалида қолди.

Уроқбойнинг бошқа ҳамқишлоқлари ҳам тўйларида ана шундай янгилик қилишмоқчи бўлишди-ю. удалай олишмади. Уларга бу кўҳна ўйин жигаридан урмаганлиги, Уроқбойдай сочига оқ ораласа-да, копток тепиб юрмаслиги панд берди. Тўйга вилоятнинг машҳур футболчилари келишмади. Ўйинлар қизимади.

Уроқбой ҳақида ушбу мақолани ёзаётиб, ундан илтимос қилдим: «Болаларинг билан тушган суратингдан бер. Газетага босайлик». У манглайини қашиди:

— Қийин-ов. Биласан-ку, бу яқин орада расмчи йўқ. Районга бораё десам, 60 чақирим, Қарши эса, ундан ҳам узоқ — 80 километр. Қишнинг қорли-қировли кунла-

рида болаларни овора қилиб юришга кўзим қийма-
япти.

Шундай қилиб, муҳтарам газетхон, ҳикоямизнинг энг қизиқ нуқтасига етдингиз. Уша кун мен Марадо-
нани ҳам, Блохину Зебунисони ҳам бошқа учратмадим.
Очиғи, бунга зарурат ҳам сезмадим. Нега? Ахир!..

Сабаби: улар ҳали спорт нималигини... билишмай-
ди. Оёғи тўпга, қўли камонга... тегмаган. Жуда ёш.
Норасида: Зебунисо энди ўн, Марадона беш, Блохин
икки ёшга кирди. Уроқбойнинг фарзандлари, армонла-
ри. У қизи Зебунисо Рустамовадек, ўғиллари Диего
Марадонаю Олег Блохиндек забардаст спортчи бўлиб
етишишини орзу қилади.

— Бу йўлда молимниям, жонимниям аямайман, —
деди ота.

Ҳа, мен Аргетинага эмас, она юртим Чироқчига бор-
ган унинг ўз шижоати, меҳр-муҳаббати, садоқати, жў-
мардлиги билан оламни лол қолдириши мумкин бўлган
кишилари ҳақида ҳикоя қилгим келган эди. Уроқбой—
эътиборсизлик туфайли иқтидори ўсмай — унмай қол-
ган ёшларимиздан бири. Таланти шу йўсин жувонмарг
бўлиб кетган ва кетаётган Уроқбойлар орамизда минг-
лаб, миллионлаб топилади. Жамият, миллат, халқ ўзи-
нинг бундай фарзандларига — энг бебаҳо бойлигига
эътибор бермас экан, жаннатнинг ичида ўлтириб, жаҳан-
намнинг азобини тортаверади.

Шундай бир кун келишини орзу қиламан. Уроқбой
қўшқаватли уйда оромкурсида ястанганича, телеви-
зордан футбол бўйича жаҳон чемпионати ўйинларини
томоша қилмоқда. Телефон қўнғироғи жиринглайди. У
эринибгина гўшакни олади ва телефон экранчасида ўғ-
ли Муҳаммадни (Марадона балоғатга етгунича гувоҳ-
номасини алмаштириб, исминини ўзбекча қилиб олар де-
ган умиддаман) кўради.

— Ассалому алайкум, ота! — дейди у. — Қани энди
ёнимда бўлсангизлар. Сизга, ака-укаларимга, энамга—
ҳаммангизга раҳмат! Сизлар ёрдам бермаганингизда,
бундай кунларга етолмас эдим. Кечаги икки голимни
сизга бағишлайман, ота!

Ўз иқбол юлдузи қуёшдек порлаган 1986 йилнинг
ёзида Марадона жаҳон чемпионати ўтаётган Мехико
шаҳридан отасига шундай деб сим қоққан эди. Бундай
бахт Қўнғир буванинг ўғли ва невараларига ҳам насиб
этсин. Омин!

1990 йил.

САВОБ

Бекатда тўхтаган автобусдан бир одам тушди. Китоб шаҳар бозори томон оқиб келаётган оломон орасида бир зум тўхтаб, ён-верига разм солгач, қаршидаги кам-кўримгина бино — банк томон юрди.

Унга ҳеч ким эътибор бермади. Сирасини айтганда, унинг диққатни ўзига жалб қиладиган сиёғи ҳам йўқ эди. Мабодо, бирор ўткинчи разм солиб қараса, уни узоқ қишлоқдан томошага келган чўпон, нари борса, турмуш ташвишлари билан овора бўлиб юрган қишлоқ муаллими бўлса керак, деб ўйлаши мумкин эди. Қаршисидаги одамнинг, гарчи у зиёлинамо кийинишга уринган бўлса-да, ташқи кўриниши буни айтиб турарди. Сочи тақир қирилган, бошига дўппи, ҳаво дим бўлишига қарамай одми, қалин қора костюмининг ичидан сув ранг кўйлак кийиб, бўйнига аллақачон урфдан қолиб кетган йўғон галстук тақиб олган. Қўлида сунъий чармдан тикилган арзон сумка. Хийла бўртиб чиққан яноқлари, офтобда қорайган юзини кўриб, кузатувчининг ишончи янада ортади: кенгашми ёки қандайдир мажлисми баҳонасида шаҳарга тушган «меҳнат илғорлари» дан. Қаппайиб турган сумкасини эса шаҳар магазинларида неча йиллардан бери сотилмай ётган арзон буюмлар билан тўлдирган—бола-чақага совға...

Аммо кузатувчи, ҳар қанча синчков бўлмасин, бундай хаёлларга борса, қаттиқ янглишган бўларди. Банк сари йўл олган киши кўринишидан узоқ қишлоқдан келаётган одми одамга ўхшаса-да, аслида Тошкент дорилфунунининг тажрибали тарихчи олими эди. У фақат Ўзбекистонда эмас, балки Осиё минтақасидаги йирик хорижий мамлакатларда узоқ йиллар ишлаб, кўзи пишган жаҳонгашта, беш-олти каломда бемалол тиллаша оладиган тилмоч. Бунинг устига кузатувчимиз шу тобда унинг қўлидаги ўша арзон сумкани очиб кўрса эди!..

У банкка кирди. Қалин ойна ортида зерикиб ўтирган ходималар сергакландилар.

— Опажон, — деди келгувчи улардан бирига, — пича пул топширмоқчи эдим.

— Қанча? — деди ходима ҳафсаласизгина.

— Йигирма минг.

— Қанча?

— Йигирма минг.

— Ҳозир ҳаммаси ёнингиздами?

— Ёнимда, — у сумкасига ишора қилди.

— Камомаднингиз бормиди? — деди аёл унга зарур қорғозларни узатаркан.

— Шундай десак ҳам бўлаверади.

«Камомадчи» пулларни пештахта устига қўйди. Хужжатларни тўлдириб, имзо чекди. Аёл аввал пулни санади, сўнг хужжатларни яна бир бор синчиклаб ўқиб чиқди:

— «Мактаб қурилиши учун», деб ёзибсизми?

— Ҳа.

— Бунча пулни қаердан топдингиз?

Бу саволни кейинчалик у юз марталаб, минг марталаб эшитади. Аммо ҳар сафар бир хил жавоб қайтараверади:

— Ишлаб топдим.

Аёл ёйилиб кулди.

— Вот, чудак! — деди мижозининг гапига ишонқирамай. — Ўн беш йилдан бери банкда ишлайман. Бунақасини биринчи кўришим.

Китоб туманидаги Ўртачил қишлоғида мактаб қурдириш ниятида Давлат банкига шахсий жамғармасидан йигирма минг сўм тўлаб чиққан Мухтор Шопсановнинг бироз яёв юргиси, хаёллар сургиси келди.

«Пул узоғи билан эрта-индин хўжалик кассасига бориб тушади, — деб ўйлади у. — Хўжалик раҳбарлари шошиб қолишади: «Домла савоб иш бошлаган эканлар, биз тезроқ охирига етказайлик!» дейишади. Ваъда беришган ахир. Қарабсизки, келгуси йил сентябрида болалар ўқишни янги мактабда бошлашади. Эҳ-ҳе!..»

У шу тобда эккан ниҳоли тезроқ бўй чўзиб, ҳосилга киришини кўришга ошиқаётган боғбонга ўхшарди. Аммо борлиқни кеч куз ўз тасарруфига олганлигини, ҳосилпишар кунларгача анча синов дамлари — қаҳратон қиш, серташвиш баҳор ва жазирама саратон борлигини ҳис қилмасди.

Мухтор Шопсанов ҳақида матбуотда кўп ёзишди. Яна ёзишади. Менинг мақсадим одамларга Шопсановнинг эзгу ишини яна бир бор эслатиш ёки уни мадҳ этиш эмас.

Эзгулик қандай туғилади? Нега биров умрини минглаб, миллионлаб пулни ўғирлашга, Шопсановга ўхшаганлар эса ҳаётини эзгу ишларга сарфлаб ўтказади? Кимдир, нима қилиб бўлса-да, бойлик орттираман деб, орттиргач, халқнинг кўзидан яшираман, деб овора бўлади, қамоқхоналарга тушади-ю, бошқа биров эса Шоп-

сановдек, топганини эли билан баҳам кўришга шошилади? Боз устига, бу йўлда изтироблар чекади?

Мени қўлга қалам олишга ана шу саволлар ундади. Замондошимиз Мухтор Шопсановнинг ҳаёти бу уринишга бир ибратли мисол бўлди, холос.

Тошкентга қайтган Шопсанов ҳафталарни кутиш билан ўтказди. Ўртачилдан қариндош-уруғлари, таниш-билишлари меҳмонга келиб кетишди. Аммо у илҳақ кутган мужда келмади. Аввал ой, сўнг Шопсановнинг сабри қариди. «Кел, — деди ўзича, — ўзим бориб хабар олай-чи».

Мана, қишлоғи. Ун тўрт ёшли ўспиринлигида кўзида ёш, қўли мушт бўлиб чиқиб кетган қишлоғи. Хув, Ҳисор тоғларидан қарасангиз, қишлоққа ҳам ўхшамайди. Гўё кимдир чўққидан туриб ластга гуваладан ясалган ўйинчоқ уйчаларни сочиб юборган. Ҳовлилар, уйлар, қўралар ўру қирга бетартиб сочилиб кетган.

Мухтор Шопсанов ҳозирда дорилфунун олими, ўшанда «ўн тўрт ёшли мишиқи», ҳар гал бу гўшага қадам қўйганида, қулоқлари остида бир шанғи своз эшитилгандек бўлади:

— Ҳу-ув Мухторча! Ўлибгина-а, кетасан сен бола. Самарқандда энанг кутиб ўтиргани йўқ сени. Ўлсанг, мурданга эга чиқмай қолади... У-ув!..

Икки ёшида отасидан етим қолиб, суягидан аввал қўлининг эти қотган бола Самарқанд сафарини орзу ҳам қилолмасди. Наинки у, тўқроқ, қаровчисидан ажралмаган оилаларнинг фарзандлари учун ҳам бу чиқиб бўлмас чўққи эди. У ўша кунлардаги бахтсиз, бугунги нуқтаи назардан қаралса, саодатли тасодиф туфайли бу машаққатли йўлга кирмоққа мажбур бўлди.

Етимнинг маслаҳатчиси кўп бўлади, дейдилар. Бир қариндоши унинг «бошини силади» — молларини боқтирди. Қуни кеча тугаган урушда одамлар бор-будидан то ёр-биродарларигача айрилган бўлса, қариндош қишлоққа раҳбар бўлиб қолиб, ҳамма нарсасини, ҳатто хотинларини ҳам кўпайтириб олганди.

Бир куни ёш чўпон китоб ўқиб ўтириб, яйловда ўтлаб юрган қўйларни унутди. Қараса, жониворлар бедазорга киришиб кўк майсадан тўйиб олишибди. Қоринлари тарвақайлаб кетган—ўлар ҳолда. Жаҳл отига минган қариндош уни аввал қўли билан, сўнг сўзи билан урди. Қўли билан урган жойининг оғриги босилди—унутди. Лекин сўзини унутолмади—тузалмас яра бўлиб қолди.

— Китоб ўқиб, олим бўлганинг борми, гўрсўхта! — деди қариндош. — Етти пуштинг саводсиз чўпон бўлиб ўтган бўлса, сенам нари борсанг, чўпон бўласан-да!..

Қариндошнинг гапларидан боланинг юраклари аввал олов бўлиб ёнди, сўнг бу аланга совуқ тошга айланиб, кўзларидан ёш бўлиб тўкилди.

«Улмасам, олдиндан салом бериб ўтаман, — деди. Тилида эмас, дилида. — Улмасам бўлди, қолган ҳаммасига чидайман!»

У қайсар эди. Бу одатини бир умр ташлай олмади. Қайсарлигининг, чўртқесару шартакилигининг дастидан кейинчалик бошига яна қанчадан-қанча балолар орттирди. Лекин бугун ўйлаб қаралса, худди шу одатлари учун у юртга Мухтор Шопсанов бўлиб танилди.

Қишлоқдаги якка-ю ягона қайрағоч сояси болаларнинг йиғин жойи эди. Таъна-дашномлардан «тўйинган» Мухтор ўша ёққа юрди. Ошиқ ўйнаб ўтирган жўраларига учради.

— Ўқишга кетяпман, — деди.

Улар кечагина қўшни қишлоқдаги интернат-мактабнинг еттинчи синфини тугатишган, энди нима қиларларини билмай, боши қотиб юргандилар. Мухторнинг шаҳди болаларни ҳайратга солди. Уртачилдан ҳали ҳеч ким узоқ шаҳарларга бориб ўқимаган. Тақчиллик ҳар қадамда ўзини сездириб, кунлари аранг ўтиб турган болалар учун бунга ўйлашнинг ўзи ақл бовар қилмайдиган ишдек туюларди.

Етти ўсмирнинг иккитасигина Мухторнинг ёнига қўшилди. Эртаси куни улар йўловчи машинага ўтириб, Самарқанд сари юз тутдилар. Ортидан онаси жўжабирдек фарзандлари билан ҳам қувониб, ҳам куюниб қолди. Акаси ягона бойлиги — бошидаги ранги ўчиб кетган қалпоғини укасига берди. Оиладаги саккиз жонни ёдириш-кийинтириш азоби ёлғиз ўзига қолаётганди. У гапиролмади.

Мана энди ўша қизиққон, шиддаткор, қайсар ўспирин, бугун сочларига қиров қўнган Мухтор Шопсанов, она қишлоғига масрур хаёллар билан келмоқда эди. У шу тобда ўзини яна камситиш, ҳақорат ва масхаралаш қутаётганлигини, энди ақлини таниб, юрар йўлини билганидан сўнг ҳам, ўша ўспиринлигидаги каби идорама-идора неча йиллар сарғайиб, ҳатто аламдан кўз ёшлар тўкиб, адолат излаб юражаклигини билмасди. Лекин бу ҳақда гап кейинроқ.

«Қайдасан, Самарқанд?», деб йўлга тушган уч сай-

ёҳнинг бирортаси ҳам қайси ўқув юртига ҳужжат топширади, неча йил ўқийди—билмасди.

Шофёр уч жаҳонгаштадан тезроқ қутулиш ниятида, рулни педтехникум томонга бурди. Мухторни имтиҳонсиз қабул қилишди—мактабни имтиёзли шаҳодатнома билан тугатганди. 1953 йилнинг 1 сентябрида билсаки, у техникумнинг жисмоний тарбия ўқитувчиларини тайёрловчи бўлимига қабул қилинибди.

(Яқинда Мухтор Шопсановнинг уйига бориб, уни қизиқ машғулот устида учратдим. Қўлига қалин қора кўлқоп кийиб олган Шопсанов жиққа терга ботганча... бокс тушарди. Айвони пештоқига осилган махсус кумли қопни аёвсиз «саваларди». «Педтехникумдан қолган одат», — деди у чайир кўлларини менга саломлашиш учун узатаркан.)

Унга ётоқхонадан жой бериб, талабалик нафақаси белгилашди. Аммо тез орада тўрвасидаги онаси тугиб берган талқони, чўнтагидаги чақалари тугади. Егани нони, кийгани дурустроқ кийими, маслаҳат бергани яқин кишиси бўлмаган етимча, энди ўқишдан ҳам кўра оч қолмаслик гамини ейишга мажбур бўлди. Бирор иш (қоровуллик, фаррошлик, боғбонлик) топиш илинжида, ўзини турли кўчаларга уриб кўрди. Жиккаккина, «қулоғидан кун кўриниб турган» болага, ҳамолликни ҳам эп кўришмади. Шундай аянчли кунларнинг бирида уни «кўча болалари» йўлдан урдилар. Узоқ қишлоқдан шаҳарга ўқиш ниятида келган ўспирин уларга қўшилиб бозор кезишни одат қилди.

Бугун дорилфунун олими, тўрт фарзанднинг отаси Мухтор Шопсанов бошидан ўтган ўша «қора кунлар»ни эслагиси келмайди. Бу—табiiй. Ҳаммамиз ҳам ширин хотиралар билан яшагимиз келади. Аммо ўтган нобоп кунларни умр дафтаридан ўчириб бўлармиди. Инсон ўз ютуқларидан кўра, хатоларидан кўпроқ сабоқ олиб яшайди.

Мактаб баҳонасида Мухтор Шопсанов ҳақида ёзмоққа киришган эканмиз, унинг бошидан ўтган ўша эслаш ноқулай бўлган кунларни ҳам унутмаслигимиз керак. Негаки, инсон феъл-атворининг шаклланишида ана шундай кечмишларнинг ҳиссаси-да каттадир. Қолаверса, бизга унинг мактаб қурилиши учун берган фалон минг сўмидан кўра, жамиятимизда фирибгарлик, ўғрилик, порахўрлик каби иллатлар айни авжига чиққан бир пайтда, эзгу ишга қўл ургани муҳимроқ. Чунки инсон ҳеч қачон бир кунда ўғри ёхуд эзгу ниятли

бўлиб қолмайди. Инсон табиатида уларнинг ҳар иккиси учун замин бор. Бу заминда улардан қай бири эрта-роқ ва тезроқ томир отади — муҳитга, тарбияга боғлиқ.

Мухтор Шопсановнинг бозордаги «фаолияти» бошла-нишга улгурмай тугади. Навбатдаги чўнтакка қўл юборганида, кимдир биллагидан маҳкам тутди. Ушлаган одам бошига шляпа қўндирган, қора галстук таққан, салобатли киши эди. Бола бутун кучини йиғиб силкинди—қочмоқчи бўлди. Аммо таъқибчининг панжалари орасидан нозик билагини суғуриб ололмади. У ўзига кетма-кет шапалоқ, мушт, тепки тушишини кутди. Одатда, ўғри қўлга тушса, шундай бўларди. Ушлаган киши, «Киссаурни ур!», деб ҳайқирса, бас, аламзада оломон сўраб-суриштириб ўтирмайди, уркалтак-суркал-так билан тутқунни майиб қилиб ташлаши кўҳна шаҳар-нинг кўҳна бозори учун табиий ҳол. Камдан-кам ҳол-лардагина ишга милиция аралашади—улгурмайди.

Мухтор соғ-омон қутулишдан умидини узди. У энди калтак ейишга ҳам рози—фақат милицияга тушмасам бўлди, деган илинж билан қалтираб турарди. Милиция аралашса, техникумдан ҳайдашади, қамашади — ҳам-масидан мосуво бўлади. Оломон ўртасида қолса, кў-карган, шишган, синган жойини бир амаллаб тузатиб олиши мумкин.

Аммо биллагидан тутган киши, у кутгандек, ҳайқи-риб бошига одам тўпламади. Сўкинмади. Усмирнинг мурғак танига пайдар-пай мушт туширишга ҳам шо-шилмади. Қадрдон жиянини учратиб қолган тоғадек, унга ҳам ачиниш, ҳам меҳрибонлик билан тикилиб ту-рарди.

— Ҳа, ука? Бу ерларда нима қилиб юрибсан?—де-ди.

Бу сўров оҳангида ҳам пўписадан кўра, ҳайрат, ҳазил ва меҳр кўп эди: Усмир қўрққанидан эмас, ана шу меҳрибон муомаладан тўлқинланиб кетди — йиғлаб юборди.

«Тоға» уни четга бошлади. Мухтор ўзича, мен тани-майдиغان қариндошимиз бўлса керак, деб ўйлади. Аммо бу тахмини ҳам хато экан.

Бозор дарвозаси олдидаги дарахт ёнида тўхтади-лар. «Тоға» унинг билагини бўшатиб, ёнига ўтқазди. Батафсил сўраб-суриштиришга тушди.

— Шаҳарликка ўхшамайсан. Қаердан келдинг? Қим-нинг боласисан?

Мухтор ҳаммасини бир бошдан гапириб берди. Ҳамсухбати яна унинг биллагидан тутди.

— Мен сени бир уйга олиб бораман. Ҳаммаси бўлади—овқат ҳам, кийим ҳам, ётишга жой ҳам, хоҳласанг—иш ҳам. Фақат бир шартим бор—бу «касбинг»ни ташлайсан.

Мухтор рози бўлди. Ўша куни у ўзи чўнтагини «кесмоқчи» бўлган киши—Ориф Икромов бошлаб борган хонадонга кўчиб ўтди. Техникумни тугатгунича бу аҳил, меҳрибон тожик оиласи бошлиғи — О. Икромовнинг қадрдон дўсти Рафиқ Орипов унга отасидек бўлиб қолди.

Инсонни ёмон йўлдан шафқатсизлик, жазо эмас, меҳр-оқибат, ишонч қутқаради. Мухтор Шопсанов Самарқанд бозорида меҳр-оқибатли, оқил инсон — Ориф Икромовнинг эмас, жоҳил бир одамнинг қўлига тушганида, балки қолган умри қироатхоналарда эмас, қамоқхоналарда ўтган, ҳаётининг гуллаган кезлари эзгу ишлардан кўра, ўғрилиқларга сарфланган бўларди. Худди шу инсон уни, тиниб-тинчиманган, ерга урсанг, осмонга сапчийдиган ўспиринни, яна ва яна ўқишга ундади. Дорилфунунни тугатгач, илмий иш билан шуғулланишига сабабчи бўлди.

Бугун Мухтор ака нимагаки эришган бўлса, ўша бахтли тасодифни, адабиётшунос олим Ориф Икромовни сабабчи деб билади. Унинг номини отасидек эъзозлаб тилга олади.

Шопсановни жонажон қишлоғида шубҳа билан қаршиладилар:

— Нима бўлди, домла, бирданига бунча пулнинг баҳридан кечибсиз?

Тўғри ёзганларидек, эзгу мақсад йўлида беш сўм инъом этсанг, раҳмат айтишади. Юз сўм берсанг, фахрий ёрлиққа муносиб кўришади. Ҳадя минг сўмдан ошса, шубҳалана бошлайдилар: «Сизга нима бўлди?» Бу ақлдан оздингизми дегани.

Шубҳаланишлар кейинчалик бошқа идора ва ташкилотларда ҳам бот-бот такрорланди. Лекин ҳеч кимнинг амалий ёрдамдан гап очгиси келмасди.

— Йигирма минг кам-да, домла, — дейишди охири колхоз раҳбарлари. — Мактаб лойиҳаси-ю сарҳисобини тайёрлашга кетиб қолади унинг ярми...

Мухтор Шопсанов яна йигирма мингнинг «баҳридан кечди».

Ҳафталар, ойлар, йил ўтди. Ўртачилдан «Қурилиш бошланди, тезда етиб келинг», деган мужда келмади.

Пулдан ҳам, қурилишдан ҳам дарак йўқ эди... Яна Китобга жўнади. Шопсановни акаси хафа кутиб олди.

— Колхоз раҳбарлари устингдан кулиб юришибди. «Пул топиб ақл топмаган аҳмоқ экан укангиз», деб юзимга айтишди. Ҳамма сени ақлдан озганга чиқариб қўйган.

Шопсанов идорага борди. Ҳурматини жойига қўйиб кутиб олдилар.

— Олдингизда жуда хижолатдамиз, — дейишди. — Бу йил мактаб қурилишини планга киритолмай қолдик. Келгуси йили албатта...

Яна икки йил ўтди. Ваъдалар сувга ташланган тошдек, изсиз йўқолаверди.

Шопсанов шубҳалана бошлади. Пулини сўраб-суриштиришга киришди ва... Тошкент шаҳар прокуратурасининг назарига тушди — ОБХСС ходимлари унинг уйига танда қўйдилар. Кетма-кет тафтишлар, сўроқлар бошланди: «Бунча пулни қаердан олгансиз? Яна қанча маблағингиз бор?..»

Милициянинг «хушёр ходимлари мингларни, миллионларни ими-жимиди қўшиб ёзаётганларни, ўғирлаётганларни, пора олаётганларни эмас, топганини халқ билан баҳам кўрмоқчи бўлган инсонни тафтиш қилардилар. Шопсанов кейинги гал колхозга борганида, унга ана шундай очиқ савдодан гап очдилар. Одатда ўғри, қирқ минг сўмни ўмариб кетса, ҳеч қачон олдингга келиб: «Пулингни мен олгандим, билганингни қил!» демайди. Мухтор Шопсановга эса колхоз раҳбарлари очиғини айтишди.

— Пулингизга пахта сотиб олдик, колхоз планни тўлдирилмай қолганди...

У давлат банкига ўз қўли билан санаб топширган пулидан ҳам маҳрум бўлди, хўжалик планларини ортиги билан бажарса-да, нафақат Шопсановдан, давлатдан ҳам бўғзигача қарзга ботган—ҳамёнида сариқ чақаси йўқ эди.

Бундай муносабатлардан сўнг сиз нима қилардингиз, билмадим, Мухтор Шопсанов қаттиқ дардга чалинди. Чунки жамиятимизнинг ўзи хаста эди. Эзгу ишга йўл йўқ юртда жамият соғлом ривожланармиди!

У жумҳуриятнинг энг юқори идорасига мурожаат этишга мажбур бўлди. Начора, одат шунақа — эр-хотин ажралишмоқчи бўлса ҳам, судга эмас, «юқори»га қараб югуради... Марказқўм саркотиби уни ҳузурига чақир-

тирди. Суҳбатлашди ва Қашқадарёга қараб кўрсатма йўллади: «Тезда!..».

Ишлар юришиб кетгандек бўлди. Муносабатлар ўзгарди. Илгар ишга ақлида қусури бор одамга қарагандек муомала қилган одамлар серҳаракат бўлиб қолдилар. «Йўқолган» пул топилиб, эгасининг қўлига тутқазилди. Бу орада хўжалик раҳбарлари кўзбўямачиликлари учун ҳибсга олинганди.

Эзгу ният билан савоб ишга қўл урган инсоннинг раъйи қайтди. Ахир, у ўз пулларига баъзилардек камёб машинани навбатсиз сотиб олиш ёки кимгадир пора бериб, «сердаромадроқ» лавозимни эгаллаш режасини тузмаганди. Шаҳарнинг қоқ марказидан, санокли кишиларгагина насиб этадиган гиштин уйлардан квартира олишни ҳам ўйламаганди. Пулларини тилла буюмларга алмаштириб, яхши-ёмон кунларимда асқотиб қолар, деб, ерга кўмиб қўйишни-да ният қилмаганди. Ҳаракат қилсам, бу пулларим эвазига фан доктори, профессор бўлиб оламан, деган хаёлларга бормаганди!..

Ишончим комилки, Шопсанов ўз манфаати йўлида шундай ниятлар қилганида, уларга осонгина эришар, айримларнинг кўзига бугунгидек ёмон кўриниб юрмасди. Ортиқча азият чекиб, хасталикларга чалинмасди. Аксинча, «ўз даврининг одамларидек» ошиғи олчи бўлиб яшайверарди.

Аммо мозийшунос Шопсанов, ўн тўрт ёшида беғубор орзулар билан қишлоғидан этак қоқиб чиқиб кетган Мухтор Шопсанов, бундай қилмади.

У нотабий, ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайдиган йўлни танлади—ўз пулини ўзгалар манфаати йўлида сарфламоқчи бўлди. Аммо мавжуд ақидалар бундан олмади. Фуқаролар саховатли бўлмоғи учун жамият ҳам саховатпеша бўлмоғи керак. Шопсановнинг ноқонуний эмас, эзгу орзулари ҳаётимизда пайдо бўлган метин деворларга урилиб, чилпарчин бўлди. Унинг эзгу ишини амалда қўллаб-қувватловчи топилмади. Кейинчалик жарқўрғонлик бир муаллим унга алам билан шундай деб ёзганди: «Ҳалол ишлаб топган пулингизни ноўрин сарфлагансиз, Мухтор ака. Сизни вақтида қўллаб-қувватламаган, эзилиб-қийналиб юрганнингизда томошабин бўлиб турган одамларнинг болалари учун мактаб қуришингиз шартмиди?! Бундан кўра, ўша пулларингизни болалар уйгами, Ҳиндистон ёки Афғонистондаги оч-яланғочларгами, юборсангиз, яхши бўларди!..»

Шундай қилиб, Шопсанов минг азобда қайтариб олган пулларини энди рўзгорининг кам-қўстини тузатишга (етишмовчилик қайси оилада йўқ дейсиз) сарфлайверса, ҳеч ким, ҳеч қачон ундан бу иши учун ўпкалай олмасди. Лекин тиниб-тинчимаган Шопсанов озгина имкониятдан фойдаланмоқчи бўлди ва пулларини тагин банкка олиб бориб топширди.

Оворагарчиликлар қайтадан бошланди. Кеча уни ёлгон-яшиқ гаплар билан алдаган раҳбарларнинг кўпчилиги лавозимларидан олинган бўлсалар-да, идоралардаги эскича иш услуби, эскича муносабатлар сақланиб қолганди. Қоғоз билан тинчгина иш битириб ўрганган курсисевар раҳбарга олдидан капалак учиб ўтса, ёқмайди. Остонада Мухтор Шопсановдай куйди-пишди одам пайдо бўлса-ку, тагин ҳам. Важ-карсон ўзгарди: «Мактаб лойиҳаси йўқ. Кетадиган сарф-харажат аниқ ҳисоб-китоб қилинмаган. Бинокорлик материалларини қаердан оламиз?..»

— Тушунмайсиз-да, акажон, тушунмайсиз,— дейишарди унга, — қўл-оёқларимиз қанчадан-қанча инструкция-ю кўрсатмалар билан боғлаб ташланганини!..

Шопсанов иккинчи марта хор-зор бўлиб юришидан натижа чиқмаслигини англади ва яна марказни, шахсан «биринчи»ни безовта қилишга мажбур бўлди. Қашқадарё сари учган кўрсатма бу гал тагинда кескинроқ, талабчанроқ оҳангда жаранглади: «Қачонгача судрайсизлар? Тезроқ!..»

Бу гап раҳбарларга ток ургандек таъсир этди. Барча кўрсатма-ю инструкцияларни унутгандек бўлдилар. Қарийб, ўн йилдан буён судраб келинган муаммо — лойиҳа, ҳисоб-китоб бир кечада (ҳа, бир кечада) тайёр бўлди. Бинокорлар эртаси куни ишга киришдилар. Қурилиш материаллари ҳам топила қолди.

Ишлар юришиб кетди. Мактаб гўё туман миқёсидаги қурилиш объектига айланди. Лекин унга ҳар қанча эътибор бермасинлар, тезкорлиги жиҳатидан туманда сал илгари ишга туширилган бошқа бир «муҳим» объектга етолмасди. Шопсанов мактаб қурилишини планга киритолмай, идорама-идора сарғайиб юрганида ишга тушганди ўша «объект».

Китобдан чиққан бу раҳбар ўша кезлари ўзининг ишбилармонлиги, илғорлиги боис қанчалик танилган бўлса, кейинчалик, адолат шамоли юзидаги ниқобини кўтаргач, кўзбўямачилиги, порахўрлиги ва ахлоқсизлиги билан афкор оммани шунчалик лол қолдирганди.

Яқин қариндоши «ёлғончи дунё»ни ташлаб кетганида, унинг оёғи ҳали узангида, нафасидан ўт чақнаб турган кезлар эди. Шунинг учун бутун Қашқадарё вилояти оёққа турди. Мамлакатнинг турли бурчақларидан ҳамдардлик билдирувчилар оқиб кела бошлади. Китоб шаҳрининг кўчалари ранго-ранг автомобилларга торлик қилиб қолди. Ана шундай ҳаяжонли дамларда маълум бўлдики, марҳумнинг сўнгги макони—қабристонга борадиган йўл кўпчилик қишлоқларимиз кўчалари каби хароб. Туман раҳбарлари уйқудан воз кечдилар: «Бутун куч—йўл қурилишига!» деган чақириқ янгради. Умрида шағал кўрмаган йўллар асфальтланди, бу қулайлик учун қанчадан-қанча одамлар марҳумдан миннатдор бўлдилар.

Аmmo бу муammo ҳал бўлмай туриб, янгиси чиқди: йўл Дам канали устидан ўтадиган—кўприк йўқ.

Қурувчилар шомдан тонггача тиним билмай ишладилар. Кўприк ҳам бир кечада ёки қарорларда ёзилганидек, «муддатидан олдин фойдаланишга топширилди.»

Мотам маросимида ва кейинчалик ҳар хил гаплар бўлди. Лекин туман раҳбарлари ҳам, бошқалар ҳам Шопсанов ўн йил мобайнида эшитавериб сочлари оқарган саволларни бермадилар: «Йўл ва кўприк қурилиши қачон планга киритилганди? Лойиҳаси қачон тайёр бўлгану маблағини ким берган? Қурилиш материаллари қаердан олинган?..»

Нега?

Чунки жамиятимизда эзгу ишдан кўра, эгри иш тез битадиган, кўпроқ обрў олиб келадиган бўлиб қолганди. Эрк ва адолат ўрнига мустабидлик ҳукмронлик қилган юртда бошқача бўлиши мумкин эмас.

Ниҳоят, мактаб ишга тушди. Унга Индра Ганди номини бердилар. Аввалига бу эзгу ишдан хабар топган мухбирлар, сўнг турли хат-хабарлар, посилкалар, меҳмонлар бутун Уртачилга оқиб кела бошлади. Илгари номини кўпчилик китобликлар ҳам билмайдиган бу қишлоқ шу баҳонада узоқ-узоқ сарҳадларда тилга тушди. Ҳатто шаҳарлик ўқувчилар учрашишни орзу қиладиган машҳур фазогир мактабни кўргани келди. Унинг боғчасида яхши ният билан ниҳол ўтқазди. Уқувчилар билан суҳбат қурди. «Орангиздан фазо илмининг усталари чиқсин!»—деб ёруғ тилак ҳам билдирди. Бундан нафақат болалар, уларнинг устозлари, ота-оналари ҳам ҳаяжонга тушдилар. Тошкентлик ҳайкалтарош

Индра Ганди бюстини ясаб, мактабга совға қилди. Афғонистонда жанг қилган собиқ аскарлардан тузилган талабалар гуруҳи ўзининг ёзги таътилини мактабга устахона қуриб беришга бағишлади. Тошкент дорилфунун олимлари беш юз сўмлик китоб-дафтар, асбоб-ускуналар юбордилар. Таллин, Севастополь, Одесса, Астрахань, Фарғона, Андижон ва яна кўплаб бошқа шаҳарларда яшовчи болалар, уларнинг ота-оналари, ҳатто пенсионерларгача, янги мактабга ўзларича ёрдам бермоққа шошилдилар.

Кечагина Шопсановдан безор бўлиб юрган раҳбарларнинг ҳам юзларига қувонч югурди. Минбарлардан нутқ ирод этганларида, юқорига ҳисобот тайёрлаганларида мактаб ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишга ўзларида мойиллик сеза бошладилар.

Ҳаммасидан ҳам, ўртачиллик болалар қувондилар. Улар бир неча чақирим йўл юриб, қишнинг қорли-қировли кунларида қўшни қишлоқдаги мактабга қатнаш ташвишидан қутулдилар.

Эзгу иш эзгу туйғулар, орзулар уйғотди.

Келинг, энди асосий саволга жавоб излайлик: Мухтор Шопсановга нима зарур келгандики, оғримаган бошига шунча ғавғони сотиб олса? Албатта, ўзи бошляжак иш ғавғога айланиб кетишини билмаганди. Уйлаган эдики, колхознинг иқтисодий аҳволи ночор, қўлимдан келганча ёрдам берсам, қолгани ўз-ўзидан юришиб кетади, қўшни овулларга овораи сарсон қатнаб юрган болалар, баҳонада мактабли бўлиб қолишади. Ахир, унинг ўзи болалигида худди шундай ташвишларни бошидан кечирган. Совуқларда, қорларда, ёмғирларда қолган.

Бу дард Ватанидан узоқда, она тупроғини соғиниб юрган кезларида, айниқса, кўксига кўп бор ташвиш солганди. Нотаниш ўлкаларда мусофирчиликда юганинда юртингдаги янтоқ ҳам кўзингга гул бўлиб кўринадди. Элингда унчалик эътибор бермаган ҳамқишлоғингни у ёқларда жигарингдек соғинасан. Ватандошларингнинг ҳаётини, яшаш тарзини, тақдирини ўзинг муваққат яшаб турган мамлакат фуқаролариники билан солиштирасан. Ана шу солиштириш асносида шуурингда янги, нурли режалар туғилади.

Ватандан айрилиқда қилинган масъулиятли меҳнатнинг ўзига яраша рағбати бўлиши табиий. Шопсанов сафардан озми-кўпми маблағ билан қайтди. Ана шу маб-

лағининг бир қисмини савоб ишларга сарфламоқчи бўлди.

Лекин шунинг ўзигина уни савоб ишга қўл уришга ундади, десак нотўғри бўларди. Чунки хорижда ишлаб келганларнинг ҳаммаси ҳам саховатли бўлиб қолмайди. Ёки юртидан чиқмасдан-да туманлаб мол-дунё йиғиб, илондай асраб ётган миллатдошларимиз йўқмикан? Афсуски бор.

Эзгу иш бойликдан эмас, эзгу орзулардан туғилади. Эзгу ниятли кишилар эса шу руҳда тарбияланган бўладилар.

Шопсанов ўз отасини эслай олмайди. Ундан на бирор сурат, на бир эсдалик қолган. Қолгани—ҳамқишлоқ қариялар гурунглирида эслайдиган, Мухтор ака фахрланиб тинглайдиган ҳикоя.

Ҳикояки, қишлоқнинг кўҳна қабристонини яйловга қўшилиб, оёқости бўлиб кетиш хафи туғилганида, Шопсан бобо ўғли Муҳаммадига бош бўлиб, уни пахса билан ўраб чиққани ҳақида. Бу савоб ишни деб бир кун, бир ҳафта эмас, ойлаб меҳнат қилган.

«Шундай,—дейишади қариялар,—Шопсан бобо элининг дуосини олган. Болалари ҳам отасидан кам бўлишмади».

Мухтор Шопсанов ана шундай ҳикояларни тинглаб улғайганди. Ота оламдан кетди, лекин унинг ибратли ишлари фарзандларига бир умр тарбиячи бўлиб қолди.

Ирсият қонунига кўра, айрим хасталиклар авлоддан авлодга ўтади. Фазилатлар ҳам. Савоб ишларга рағбат, эзгулик халқимизнинг қониди бор. Мухтор Шопсановга ҳам бу фазилатлар авлодларидан ўтган бўлса, не ажаб!.. Олимларнинг эътироф этишларича, қатоғон ва ундан кейинги карахтлик даврлари одамларнинг нафақат хулқ-атвориغا, ҳаёт тарзига, ҳатто ирсиятига ҳам ўзининг фожиавий таъсирини ўтказган. Шаклланган ёки шаклланаётган авлодларда лоқайдлик, худбинлик, журъатсизлик аломатлари кўпроқ кўзга ташлана бошлаган. Шопсановнинг отаси савоб ишга қўл урганида, ўғлидек идоралар эшигида сарғайиб, хасталикларга чалиниб юрмаганди. Мухтор аканинг эзгулик йўлида чеккан бу изтиробларини кўрган фарзандлари, келгусида отаси юрган йўлдан юрармиканлар? Биз ирсият қонунини бузиб қўймадикмикан?..

Мухтор акани Тошкентнинг Жанубий вокзалида учратиб қолдим. Кўриниши бундан ўн бир йил бурун

қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай, деярли ўзгармаган. Бошида дўппи, сочи тақир олинган, бўйнида галстук.. Овози бироз ўктамлашган.

— Мактаб боғидаги шафтолилар мева тугди,—деди у болаларча қувониб.

Айтишича, ҳовлисида ўзи боқиб семиртирган тўрт қўйни сотиб, пулига иккита токарлик дастгоҳи олган. Уларни «мактаби»нинг устахонасига ўрнатиш учун кетяпти.

У билан суҳбатлашиб турарканман, турмуш ўртоғи Тўхтаҳон опанинг ҳазил аралаш айтган гаплари хаёлимдан кечди:

— Акангиз дардга чалинганда ўхшайдилар: топганини «мактаби»га ташийдилар. Ҳали ноёб дарахт кўчати, ҳали қовун-тарвуз уруғини олиб бориб берадилар...

Опамиз яна бир гапни айтмадилар—мен айтай: Мухтор ака бу ишларнинг ҳаммасини Тўхтаҳон опа билан бамаслаҳат қилади.

Мухтор Шопсановнинг «хасталиги»—яхши дард. Қани энди ҳаммамиз шундай «хасталик» билан оғри-сак. Шунда жамиятимизнинг, Ватанимизнинг, халқимизнинг дардлари камайган бўларди. Лекин бунинг учун ҳамма Шопсановдай қирқ минг сўм сарфлаб, мактаб қуриши шарт эмас. Бундай эзгу ниятли кишиларни вақтида қўллаб-қувватлаш, ҳеч бўлмаганда, уларга халақит бермасликнинг ўзи ҳам савоб.

1989 йил

СУНГГИ СЎЗ

Ўғри билардики, милиция унинг қилмишидан аллақачон хабар топган. Телефон ва рациялар ишга тушиб, шаҳардаги барча ДАН постларига хабар етган: «Кеча тунда Акмал Икромов туманидан «ВАЗ—2121» «Нива» русумли шахсий автомобиль ўғирланган. Ранги—оқ, номери—«И 25-41 ТН». Ўғри қуролланган бўлиши мумкин...»

Биринчи ўлжаси — «Москвич» носоз экан. Иккинчи гаражда омади келди: қараса, ҳали «мойи ҳам артилмаган «Нива» турибди..

Орган ходимлари ҳар қанча излашмасин, бош қотиришмасин, машинани топишолмайди. Йўқ, у кўпчилик ўйлагандек ўғирлаган матоҳини бирор «ковакка» олиб бориб тикмади. Ана, ҳамманинг кўз ўнгида, са-

молётсозлар яшайдиган 14-ётоқхонанинг ёнида турибди. Кечадан бери унинг қошидан юзлаб одам ўтди, аммо ҳеч ким шубҳаланмади. «Бу машина кимники? Нега йўлакда турибди?»—деб биров қизиқмади.

Ўғри шаҳарнинг нариги буржида ўмарилган машинани бу жойдан излаш ҳеч кимнинг хаёлига келмаслигини биларди. У иши енгил кўчаётганидан хурсанд, серташвиш шаҳарга тезроқ оқшом тушишини, гавжум кўчалар бўшаб, одам оёғи тинишини кутарди.

* * *

Қуёш дарахтларнинг ҳали офтоб нурига тўймаган, ҳали рангга тўлиб улгурмаган навжувон япроқчаларига сўнгги нурларини сочди. Булутларни, осмонўпар биноларни, йўлларни—улкан Шошни қизил рангига бўяб, уфқни тарк этди.

Қош қорайди.

Туйқусдан ёмғир томчилай бошлади. Лекин ДАН инспекторлари Олимхон Норхўжаев билан Икром Мирзаев белгиланган маршрутни айланиб чиқишганида, кўклам ёмғири тинган, ҳаво мусаффолашиб, кўчалардаги чанг босилган эди. Улар Куйбишев шоссесининг қуйи қисмидаги баланд кўприк ёнида машинадан тушдилар. Атроф батамом қоронғулашиб, транспорт ҳаракати сийраклашгунича шу ерда тўхташга қарор қилишган эди.

Нега айнан шу ерда, кўприк ёнида?

Биринчидан, бу ерда кўча анча тораяди—йўл четидан қурилиш кетяпти—автомобиль ҳаракатини назорат қилиш қулай. Иккинчидан, шоссега чиқиладиган йўлнинг боши, чорраҳага яқин. Ва яна, йигитларга тажрибадан маълум эдики, тартибсиз ҳайдовчилар ана шундай, чекка жойларда, кўпинча, қоидага риоя қилмайдилар: тезликни оширишади, кайф устида рулга ўтиришади.

Олимхон кўчанинг чап томонига ўтди, ҳамроҳи ўнгда — ДАН «Жигули»сининг ёнида қолди.

Машиналар шовқини. Бензин ҳиди. Инспектор ҳуштагининг товуши. Ола таёқча: «Стоп—Тўхтаган!».. «Хужжатларингиз?».. «Жойида... Оқ йўл!»

Буларнинг ҳаммаси Олимхон учун таниш, қадрдон бўлиб қолган одатдаги манзара эди. У тонгача ҳали узоқлигини, тун бўйи постда туриш, текшириш, суриштириш, огоҳлантириш—ДАН инспектори хизмат жойида нима қилиши лозим бўлса, барчаси кишини анча то-

лиқтиришини ва шунинг учун бафуржа ишлаши керак-лигини биларди. Чунки мана шундай серташвиш тунда ҳам, кутилмаганда чиқиб қоладиган муҳим операцияларга қатнашишига, ҳатто навбатдаги сменагача ишлашига тўғри келарди. Буларни Олимхон жуда яхши билар, қисқа муддатли хизмати мобайнида секин-аста ўрганган эди. Лекин у ҳозир энг муҳимини—бугун охириг марта навбатчиликка чиққанлигини, ўзи жондидан севган, фахрланадиган ва мавзун қаддига ярашиб тушган милиция формасини ҳам сўнгги бор кийиб турганлигини, йигирма беш ёшида ҳалок бўлишини билмасди. Инсонга ўз келажагини олдиндан кўра билиш насиб этмаган.

Қўйлиқ массиви томондан каттакон «ҚамАЗ» отилиб чиқди. Ҳайдовчининг автоинспекторларга кўзи тушди шекилли, тезликни пасайтирди. Улкан машина «вишил-лаб» юборди. Иш вақти тугаб, одамлар дам олишга ўтирганида унинг жиловбардори қаёққа шошиляпти?

О. Норхўжаев қўлидаги таёқчасини кўтарди. Машина кечки сменага ишга чиққан экан.

— Секинроқ ҳайданг, — деди инспектор.

— Хўп бўлади,—кулди ҳайдовчи ва машинасига газ берди. Худди ўша дақиқада «Олим» деган ҳайқириқ эшитилди. Бу сасда катта ташвиш, ҳаяжон ва ҳадик бор эди. Киши тўсатдан катта хавф борлигини сезса, беихтиёр мана шундай ҳайқиради.

О. Норхўжаев кескин ортига ўтирилди.

* * *

Вақтнинг тошбақа юриш билан ўтиши ўғрининг тоқатини тоқ қилиб юборди. Ёға бошлаган ёмғирни кўриб сал енгил тортди: кўчада бесаранжомлик бошланиб, ҳамма «ин-инига кириб кетади». Йўллар эгасиз қолади.

«Омадим келяпти!»—деб ўйлади толеи паст йигит. Аммо янглишган эди. Гарчи у жиноятчилик оламида анча-мунча тажриба орттирган бўлсада, муҳим бир нарсадан беҳабар эди. Тошкент кўчалари нафақат ёмғир, тош ёғса ҳам беэга қолмаслигини, яқинда ташкил этилган милициянинг тунги махсус йўл-патрул хизмати ходимлари тун бўйи поstda туришларини билмасди, билса-да, парво қилгиси келмасди. Аслида эса бу йўл-патрул хизмати ташкил этилгач, шаҳар аҳли анчадан буён азобини тортиб келаётган ва бедаводек кўринган дард—автомобиль ўғрилиги кескин камайди. Пойтахт-

да автоўғриларга қарши режали равишда кураш бошланган ва бу кураш ўз натижаларини бераётган эди.

Ўғри ортиқ кутолмаслигини сизди. Хилватгоҳи—жазманининг уйдан чиқди. Уни эзаётган шубҳа ва қўрқув ҳисси тағин-да кучайди. Ана шу шубҳа туфайли у кеча ёлғиз онасининг ҳузурига бормади. Қизчасидан, ойкунни яқинлашиб қолган ҳомиладор хотинидан ўзини олиб қочди. Тинчроқ деб жазманиникини танлади. Тун бўйи май ва аёл лаззатини тотди.

Хиёбон бўм-бўш, қоронғулик тобора бостириб келарди. Унинг бесар юриб ўрганган оёқлари «Нива» томон ошиқди.

* * *

Олимхонни чақирган И. Мирзаев эди.

— «Нива» келяпти,—у қўли билан кўприк томонга ишора қилди. — Оқ «Нива».

Олимхон дарҳол тушунди: рулда хавфли жиноятчи ўтирибди! Улар бу ҳақда навбатчиликка киришиш олдидан бошқармада бўлган развод—(тақсимот)да эшитишган эди.

Бундай ҳолатларда автоинспекторнинг биринчи вазифаси—жиноятчининг йўлини тўсиш, уни тўхтатиш.

Инспекторлар йўлни тўсишга киришдилар. Лекин шу тобда бу ишни амалга ошириш осон эмасди. ДАН постларида бўлгани каби уларнинг ихтиёрида шлагбаум йўқ. Бирдан-бир нажот—ўткинчи транспортда. Аксига олиб, кўчада транспорт ҳаракати ҳам хийла сийраклашиб қолган эди.

«Кўчани ёп!»—деган гапимни эшитиб,—дейди кейинчалик И. Мирзаев.—Олимхон «КамАЗ» томон югурди, лекин машина аллақачон узоқлашиб улгурган эди. «КамАЗ»ни тўхтатолганимизда, балки иш бошқачароқ тугармиди».

Инспекторлар жуда шошилардилар. Ана, кўчанинг бошида такси кўринди. Икром қўл кўтарди. Такси ДАН машинасининг ёнидан жой олди. Сўнг яна бир такси—операцияда муҳим, лекин мудҳиш роль ўйнаган ўша номаълум такси келиб қолди. Кўприк томондан навбатдаги машина чироғи кўринди. «Нива»ми?! Йўқ. «Жигули» экан. Уни ҳам қаторга тиркашди.

Йўл ёпилди!

Аммо инспекторлар енгил нафас олишга улгуришмади. Узоқдан милиция машинасининг ташвишли сиренаси қулоққа чалинди.

Ўғрининг, аввалига, омади келди. Шаҳардан ташқарига олиб чиқадиган йўл—Куйбишев шоссесига етгунича ҳеч ким уни пайқамади. Аммо катта кўчага саноқли қадамлар қолганида, кечадан буён севинтириб келаётган омад жиноятчидан юз ўғирди: ДАН инспектори И. Иброҳимовга дуч келди. Ўғри милиция катта лейтенантининг «Нива»га ялт этиб қараганини ва шоша-пиша таёқчасини кўтарганлигини кўрди: «Тўхта!»

Инспектор машинани «таниган» эди. Ўғрининг қути ўчди, аммо милиция ходими билан муросага келишни истамади, жон талвасасида газга ёпишди. Пешонаси олдидаги ойначадан инспекторнинг сал нарида турган ДАН машинаси томон югурганини кўрди. Қолгани унга маълум эди: инспектор рациясини ишга тушириб, бутун атрофга жар сола бошлайди. Лекин тунда унинг овозини қайси милиционер эшитарди, эшитганида ҳам, ким мени қувиб ета оларди, деб ўйлади қочоқ.

Бу гирдибод уни тағин хатога бошлади. Аслида-ку, унинг бутун умри хатолардан иборат эди.

И. Иброҳимовнинг ҳаяжонли овозини аввал И. Мирзаев эшитди. Сўнг рейддан қайтаётган милиция катта лейтенанти У. Холмуродов машинасини ҳамкасби айтган томонга бурди. Орадан беш минут ўтгач эса шаҳар ДАН бошқармасининг навбатчи гуруҳи милиция катта лейтенанти, командир ўринбосари Р. Одинаев раҳбарлигида ёрдамга шошилди. Лекин У. Холмуродов билан навбатчи гуруҳ ўғрининг изини олгунича, икки ёш инспектор кўприк ортини ёпгунича бир неча минут ўтади. Жиноятчи рўпарасидаги кафтдеккина кўзгузадан ДАН машинасининг кўк чироғини ўйнатиб келаётганини кўрди. И. Иброҳимов ҳали анча узоқда эди. Шундай бўлса-да, жиноятчи машинасини кўчанинг чап томонига олди. Эҳтиёт шарт: милиционер чап биқинидан қувиб ўтолмайди. Унг томонидан келса, йўл четидаги ариқчага уриб юбориш қийин эмас.

Ўғри газни янада қаттиқроқ босди. Инспектор, аксинча, секинлатди. У жиноятчини қувмасдан, қорамақора боришга қарор қилганди. Қувса, касофат янада қаттиқроқ қочади: йўлида дуч келган одамни уриб кетиши ёки бошқа бирор фалокатга сабабчи бўлиши мумкин.

О. Норхўжаевнинг бу тунда кўрсатган жасорати ҳақида республика газеталарида хабарлар босилди. Ле-

кин ҳамма ҳам ёш инспекторнинг сўнгги қадамини жасорат сифатида тан олди, деб бўлмайди.

«Бор-йўғи битта машинани деб жондан кечиш шартмиди?—деганлар бўлди.—Ахир инсон ҳаёти ҳар қандай машинадан, буюмдан азиз-ку!»

Бу фикрни бир қарашда рад этиш қийин: дарҳақиқат, инсон ҳаётидан азиз нима бор. Оламдаги жамики буюмлар бу олий зот учун. Лекин шундай ҳолатлар ҳам бўладики, инсон ана шу буюмларни қутқариш йўлида ҳаётдан кечади. Буни аҳли инсон жасорат деб атайди. Чунки бундай фавқулодда ҳолатларда қутқарилаётган нарса оддий буюмдан, ёзувчи айтганидек, жамиятнинг, Ватаннинг, ҳаётнинг бир бўлагига айланади. Ватаннинг ҳар қарич тупроғи учун жон фидо этган минглаб фидойини эсланг.

Бу рутубатли тунда жиноятчи қўлига тушган машина ҳам ДАН инспекторлари учун шунчаки темир парчаси эмас, биз яшаётган жамиятнинг бир бўлагига айланган эди. О. Норхўжаев ва унинг ҳамкасблари олдида эса нима қилиб бўлса-да, жамиятимизнинг зараркунандасига, душманига айланган хавfli жиноятчини тўхтатиб қолиш, қуролсизлантириш вазифаси турарди. Буни уларнинг хизмат вазифаси, қолаверса, инсоний бурчи тақозо этарди.

Жасорат кимнидир, ниманидир қутқариш йўлида ўлимга тик боқиш демакдир. Жасоратли киши нафақат ўзгани, ўзини ҳам пушаймондан, виждон азобидан, таъна-дашномлардан қутқаради.

Кейинчалик мен Олимхоннинг яқин дўстлари, синфдошлари, қўни-қўшилари, ҳамкасблари билан суҳбатлашдим. У туғилиб ўсган юрт—Қозоғистоннинг Чимкент вилоятидаги Сариеғоч шаҳрида истиқомат қилувчи ота-онасининг ҳузурда бўлдим. Уларнинг хотиралари, фикр-мулоҳазалари асосида, Олимхон қандай инсон бўлганлигини тасаввур қилишга уриндим.

Йўқ. Умумий сўзлар, сифатлар билан унинг кимлигини, қандай инсон бўлганлигини айтиш қийин. Келинг, яхшиси Олимхон ҳақида уни яқиндан билган, бирга яшаган, ўқиган, ишлаган кишилар гапиришсин.

Рашида Ушурова:—Тўртинчи синфда, янги йил арафасида китоб солинган сумкамнинг қулфини очомай қолдим. Ҳали у синфдошимдан илтимос қиламан, ҳали бу — ҳеч ким гапимга қулоқ солмайди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Синфда байрам, тўполон. Бир четда йиғламоқдан бери бўлиб турган эдим, қаердандир Олим-

хон пайдо бўлди: «Сени ким хафа қилди, Рашида?». Ҳолимни сўрайдиган одам топилганлигидан таъсирланиб, йиғлаб юборганим ҳалигача ёдимда.

Олимхон сумкамни очиб берди.

Бу кимларгадир арзимаган гап бўлиб туюлар, лекин ўша куни Олимхон кўзимга меҳрибон инсон бўлиб кўрингани рост.

У бефарқ эмасди. Бир умр шундайлигича хотирамда қолади.

Ҳакима Исаматова: — Саккизинчи синфда ўқиб юрганимда узоқ хўжаликлардан бирига пахта тергани чиқдик. Бир ой деганда менга уйимизга бориб келишимга рухсат берилди. Лекин Сарирочга жўнай десам, ҳамроҳ йўқ. Директоримиз ноилож муаллимларимиздан бири билан жўнатмоқчи бўлди. Аммо синф раҳбаримиз нимагадир бунга рози бўлмади. Бу ишни Олимхонга топшириш кераклигини айтди. Олимхон мени уйимизга кузатиб келди ва ўша куни яна далага қайтиб кетди.

Энди ўйласам, бу унга билдирилган катта ишонч экан. Олимхонга ҳар қандай шароитда ишонса бўларди. У масъулиятни ҳис қиладиган, кўнглида кири йўқ йигит эди.

Немис йигити Довуд Мерц билан учрашув машҳур ҳикматли гапни ёдимга солди: Сен менга дўстинг кимлигини айт, мен сенинг кимлигингни айтиб бераман. У Олимхон билан бир кўчада туғилиб ўсди, бир синфда ўқиди ва бир умрлик дўсти бўлиб қолди. Довуд—жуда камгап, тортинчоқ, содда йигит. У жуда оз гапирди. Лекин ўзбекчасига, чордона қурганча, оғир сукут сақлаб ўтириши билан дўсти ҳақида бошқалардан кўра кам сўзламади десам, хато қилмаган бўламан. Довуд Олимхон тимсолида энг азиз кишидан жудо бўлганлигини ва бу жудалик уни марҳумнинг ота-онасидан кам эзмаётганлигини англатди.

— Олимхоннинг сўнгги қадами—бизнинг у ҳақидаги барча таъриф-тавсифларимиздан устун,—деди Довуд.— У ўзининг кимлигини амалий иш билан исботлади. Олимхон ўзига жуда талабчан йигит эди.

Тўлаган Азимов—милиция катта лейтенанти, ДАН катта инспектори, Олимхоннинг қўшниси.

— Бир куни, — дейди Т. Азимов. — Олимхон билан ишга жўнадик. Уйдан кечроқ чиққан эканмиз, шошилардик: бошқармада бўладиган эрталабки тақсимотга кеч қолишимиз мумкин. «Келес»га етай деганимизда,

ҳамроҳим рулни орқага бурди. «Тинчликми?» дедим. Қамган эмасми, «тинчлик» деб қўйди қисқагина.

Сариоғочга кирдик, лекин автобус бекатига етишимиз билан тагин орқага бурилдик.

«Ўзи нима гап, Олимхон?»—дедим ҳайрон бўлиб. Бекатга келиб тўхтадик. Қарасам, бир ёшгина аёл турибди. Икки боласи ҳам бор: каттароғи ёнида, кичикроғини кўтариб олган. Ҳаво совуқ, изғирин. Ер музлаб ётарди.

«Ўтиринг, опа, — деди Олимхон эшикни очиб. — Йўлимиз бир экан, олиб кетамиз.»

Аёл Тошкентга, Эски Жўвага етгунимизча бизни алқаб келди. Бечора бекатда анча туриб қолибди. Кейин билсам, Олимхон уни кўргану ишга кеч қолаётган-лигимизни билиб, тўхтай олмай ўтиб кетган экан. Сўнг виждони қийналган.

Тақсимотга кеч қолдик. Қомандиримиз иккаламизга ҳам танбеҳ ерди. Мен йўлдаги воқеани айтиш учун лаб жуфтлаган эдим, Олимхон им қоқди: «Қўйсангизчи!»

У камтарин йигит эди.

«У камтарин эди». «Бефарқ эмасди». «Унга ҳар қандай шароитда ишонса бўларди, масъулиятни ҳис қиладиган, кўнглида кири йўқ йигит эди». «Ўзига жуда талабчан эди...»

Инсонни жасоратга ундайдиган фазилатлар шулар эмасми? Бу хислатларга эга бўлмаган одам ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, кимнидир, ниманидир қутқара оладими?!

* * *

«Нива» кўприк ортидан ўқдай отилиб чиқди. Чиқди-ю Олимхондан ўн беш-йигирма метрча берйда, йўлнинг чап томонидаги бетон тўсиққа тумшуғи билан тиралганича қолди. Асфальтда сирпаниб борган шиналардан чиққан чинқириқ узоқ-узоқларга эшитилди.

И. Иброҳимов ўтирган ДАН машинаси унинг издан келиб тўхтади. Олимхон «Нива» томон шошилди. Бундай пайтда бирдан-бир тўғри йўл—жиноятчи пароканда хаёлини йиққунича уни қўлга олиш. Сусткашлик қилсанг, ўзингга қийин бўлади: ўғри машинани ташлаб қочиши ёки қуролини ишга солиши мумкин.

Олимхон орадаги масофанинг ярмига етди.

Худди ўша сонияда у ортида қандайдир автомобиль моторининг ўт олганлигини эшитди. Инспектор ғайри-

шуурй равишда тўхтаб, изига ўгирилди ва кўчани тўсган машиналар сафида турган таксининг жойи бўшаб қолганлигини кўрди.

И. Мирзаев ҳай-ҳайлаганча унинг изидан югурди.
Кеч.

Таксичи ким эди? Нега у икки ёш инспекторни қалтис вазиятда ташлаб қочди? Афсуски, бу саволларга энди жавоб йўқ. Маълуми шу — у ўзининг бу хатти-ҳаракати билан жинойтчининг шеригига айланди. Олимхоннинг заволига сабабчи бўлди.

Милиционер кутилмаган тасодифларга шай туриши, ҳатто уларни олдиндан кўра билиш қобилиятига эга бўлиши керак. Йўл очилганлигини кўриб, кичик сержант О. Норхўжаев ўғри бу имкониятни қўлдан бой бермаслигини англади.

Кейинги воқеалар бир неча сониялар ичида рўй берди, «Нива» ортига шунчалик кескин тисландики, филдираклари турган жойида гириллаб айланди. Ва ўша заҳоти, аввалгидан ҳам қатта тезликда, олдинга—йўл очилган томонга отилди.

«Ўғри, — дейди кейинчалик И. Мирзаев, — машинани бирданига учинчи ёки тўртинчи тезликка солиб, газни босди.»

Жинойтчи тасодифан пайдо бўлган бу қулай имкониятдан фойдаланиб қолишга киришганди: чик ёки пук! Бу лаҳзаларда у бутун ҳаётини қуръага тиккан қиморбозга ўхшар ва омади келиб қолишидан боумид эди. Инспекторларнинг «Нива»ни тўхтатиб қолишга қўллари калталиқ қилишига кўзи етганди—энди йўлни қайтадан ёпишга улгуришмайди. Ҳа, ўғри буни дарҳол илғаган эди. Лекин у жинойтчи сифатида қайта-қайта қўлга тушганига, икки марта судланиб, ёш умрининг олти йилини панжара ортида ўтказганига, бошқа бир ҳақиқатни—қаршисида пайдо бўлган ёш инспектор тенгдоши, уни тўхтатиб қолиш учун энг сўнгги имкониятини ишга солишга тайёр эканлигини билмасди.

«Нима қилиш керак?» Бу гап Олимхоннинг хаёлидан яшин тезлигида ўтган бўлиши керак. Ишончим комилки, нафақат ўша машъум тўқнашувда, балки ўзининг бутун ҳаётида-да ҳал қилувчи роль ўйнаган бу саволга у жавобни ҳам ўша тезликда топган. Уйланиб, иккиланиб қолганида, кечикар—жинойтчи унинг ёнидан ҳеч бир қаршиликсиз ўтиб, таъқибдан қутулиб кетган бўларди.

Ўша сонияларда унинг хаёлидан яна нималар кечди

экан? Бу саволга энди ҳеч ким аниқ жавоб беролмайди. Жавобни Олимхон ўзи билан бирга олиб кетди. Биз фақат тахмин қилишимиз мумкин. Балки, унинг йўлига илҳақ ўтирадиган, ўғлининг серғалва ишидан хавотирланиб, ҳар куни, «эҳтиёт бўл, болам», деб тайинлайдиган меҳрибон онаси кўз олдига келгандир. Балки олти ойгина бурун унга турмушга чиққан севимли ёрини ўйлагандир. Балки отаси, ука-сингиллари, дўстларини эслагандир. Эҳтимол ўлим кўзига кўрингандир.

Йўқ. Бундай ўйларни хаёлидан ўтказган киши, ажалга бақамти келиши қийин: иккиланиб қолади. Бу сонияларда О. Норхўжаевнинг хаёлидан фақат бир ташвиш—қандай бўлмасин жиноятчини тўхтатишим керак, деган ўй бўлган.

Олимхон ўзи ҳақида ўйламаган.

Ёш инспектор жиноятчини қандай тўхтатиб қолиши мумкин эди? Машинанинг йўлига кўндаланг бўлсинми? Бу—бефойда, бемаънилик. У ҳамкасбларининг ёрдамига ҳам кўз тиколмасди—узоқда, улгуришмайди. Демак, ўзи, ёлғиз ўзигина бирор чора топиши керак эди ва у топди: О. Норхўжаев жиноятчи бошқариб келаётган машинанинг капотини мўлжалга олиб сакради! «Ботир шуки, у энг ҳал этувчи дақиқада жамият манфаати нима талаб этса, ўша ишни қилади», деган эди улуғлардан бири.

Олимхон мўлжални тўғри олган экан, бармоқлари «Нива»нинг ойнасини тозаловчи чўтка беркитилган кронштейндан бориб тутди. Инспектор тирсагига таяниб, кенг кўкраги билан жиноятчининг йўлини—ойнасини тўсди.

— Тўхта!

Жиноятчи унинг шундай деб ҳайқаришини кутган бўлса-да, буйруқни қулоқлари остида—капотдан жангиллашгани гумон ҳам қилмаганди. У рулга янада қаттиқроқ ёпишди: чапга, ўнга бурди, илкис тўхтатмоқчи бўлди. Машина кучли тўлқинга дуч келган қайиқчадек, кескин-кескин чайқалди. Олимхон мувозанатини базўр сақлаб қолди. У кўкси билан ўғрининг ойнасини тўссадa, кўзини ёполмаслигини англади. «Нива» эса «дарвоза»га етиб келган эди. Ўғри ундан — машиналар орасидаги йўлакдан эҳтиёткорлик билан ўтишга мажбур. Олимхоннинг оёқлари буферга қулайроқ жойлашди. Қўллари қаттиқроқ қисилди.

Жиноятчи машинанинг газидан оёғини кўтарди.

Инспектор бутун кучини ўнг қўлига йиғди ва ойнага муштлади:

— Тўхта!

Жиноятчи бошини кескин орқага олди—қўрқди. Бу қўрқув унинг ихтиёрини олди—газга зўр берди. Олимхон яна ойнани муштлади. Яна, яна ва яна!... Йўқ, синмади, синдиrolмади! Ҳарифи бунга имкон бермасди—машинани тўтовсиз «ўйнатарди».

Жиноятчи машиналар орасидан ўтди. Энди унинг қаршисида Олимхондан ўзга тўсиқ қолмаган эди.

* * *

Биламан, кимдир айтади: «Нима бўлибди. Милиция ходими ўз бурчини бажарибди-да. Жиноятчини ушлаш—унинг вазифаси. Буни жасоратга менгзаш шартмикин?»

Лекин бир гапни эслайлик: ҳамма жангчи қаҳрамон бўлолмаганидек, барча милиция ходимлари ҳам ўз жонларидан кечиб жиноятчига бақамти бўлолмайди. Бундай қилиши учун у нафақат милиция ходими, балки инсон бўлиши керак.

Ҳаётда жасорат кўрсатишдан, кимнидир, ниманидир қутқаришдан кўра, баҳона топиш осон. О. Норхўжаев ҳам жиноятчига яқин йўламай, узоқдан номигагина буйруқ бериш билан чекланиши мумкин эди. У жиноятчига нотенг олишувга киришиш ўрнига, бутун айбни номаълум таксичига ағдариши ва бу фикрига бошлиқлари, командир ва бошқа ҳамкасбларини ишонтириши ҳам мумкин эди. «Таксичи қўрқоқлик қилиб қочди, — дейишга асоси бор эди унинг.—Биз ўлиб-тирилиб бекитган йўлни жиноятчига очиб берди...» Лекин бу ҳақ гапга ҳаммани ишонтирса ҳам, ўзини, виждонини ишонтира олармиди. Ахир унинг олдида ихтиёрида сўнгги қадам, имконият қолган эди.

Қўлимда турли ҳажмдаги, турли рангдаги, турли йиллардаги битилган хатлар, ташаккурномалар, мақтов қоғозлари, фахрий ёрлиқлар... «Ўқишда, мактабдаги жамоат ишларида фаол иштирок этганлигингиз учун...», «Пахта терими мавсумида ўрناق кўрсатиб меҳнат қилганлигингиз учун...», «Ҳарбий қисм жанговар-сиёсий тайёргарлиги ишларида кўрсатган намунали хизматингиз учун...»

Бу сатрлар О. Норхўжаевга аталган. Уйлаб кўрсам, у қаерда ўқиган, ишлаган ёки хизмат қилган бўлмасин, ҳамма жойда ташаккур олган. Ташаккурномалар-

нинг энг сўнгисига Тошкент шаҳар ички ишлар бошқармасининг муҳри босилган. Олимхон шаҳар ДАИда бор-йўғи бир ярим йил хизмат қилди. Лекин у ўзи учун бутунлай янги, серташвиш хизматда ҳам, шу қисқа вақт ичида ҳамкасбларининг ҳурмат-эътиборини қозонишга улгурди.

Биламан, бундан ҳам улуғ лавозимларга, мукофотларга сазовор бўлганлар кўп. Лекин уларнинг ҳаммасини ҳам фидойий, жасорат кўрсатишга қодир, деб бўлмайди. Гарчи ҳаётда кўпчилик ўзини кўрқоқ ҳисоблама-са-да, довюраклар журъатсиз, бефарқ одамларга нисбатан оз, жуда оз.

Дам олиш кунини эди. Йўловчилар билан тирбанд троллейбус магазини ёнидаги чорраҳага етганда тўхтаб қолди: электр сими узилди, шекилли. Гала-ғовур бошланди. Қарасам, бизни олиб кетаётган троллейбусдан тўрт-беш қадам нарида бир яшил «Москвич» ловуллаб ёнапти. Яна орқасидан, бензин баки жойлашган томондан. Ҳайдовчиси эса ўзини кабинанинг гоҳ у эшигига, гоҳ бу эшигига урар, лекин иккаласини ҳам очолмасди.

«Ҳозир портлайди!»—деди кимдир. Кимдир троллейбус Ҳайдовчисидан орқа эшикни очишни талаб қилиб қичқирди. Беш-олти овоз аксинча: «Очманг! — деб бақирди. — Машина портласа...» Портласа, бу овоз эгалари лат ейиши мумкин эди.

Вақт ўтиб борар, ўзини гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга жон талвасасида ураётган жабрдийдани фалокат чангалидан қутқарадиган халоскор кўринмасди. Яқин-атрофда ҳеч ким йўқлигидан эмас... Кўплигидан. Гавжум кўчада ёнаётган машинани кўплаб ўткинчилар кенг ҳалқа шаклида ўраб улгуришган, томоша қилиб туришарди. Кимнингдир юзида ҳайрат, кимдир айбдорларча кулимсираган, бошқа бировнинг батамом капалаги учган, яна кимдир дорда ўйнаётган дорбознинг ҳаракатини кузатгандек, совуққонлик билан қараб турибди. Қий-чув. Томошабин кўп, юзида қип-қизил қон оқаётган (кабинага уриб олди, шекилли) ва тўрга тушган ожиз қушчадек питирлаётган шўрпешонага ёрдам берадиган мард йўқ.

Олов кабинага ўрлай бошлади. Наҳотки, бир бечора ҳамманинг кўз ўнгида нобуд бўлса!

Шу пайт машина ёнида напормон пальтоли бир... аёл пайдо бўлди. У жабрдийдага қўлини чўзди. Эс-ҳушини батамом йўқотган Ҳайдовчи чўкаётган одамдек

унинг, аёлнинг қўлларига ёпишди. Бошини деразадан чиқарди.

Шуни кутиб тургандек қандайдир ҳарбий офицер пайдо бўлди ва капотга сакраб чиқиб машина ойнасини тепди. Синдирди. Яна қандайдир кўк курткали йигит аёлга ёрдамлашди.

Қутқарувчилар кўпайиб қолди.

Ҳайдовчини деразадан тортиб олишгач, ловуллаб ёнаётган машинани ўчиришга тушдик. Лекин ўт ўчирувчилар билан «Тез ёрдам» етиб келганида у, деярли, ёниб бўлган эди. Шундай бўлса-да, негадир портламади.

Томошабин бўлиб турган ўнлаб одамларни лол қолдириб, жабрдийдани олов чангалидан қутқариш учун тап тортмай ажалга тик боққан у аёл ким эди? Билмадим. Уша ур-тўполонда уни йўқотиб қўйдик. Билганим шу: у жўмард инсон экан.

* * *

Автомобиль.

О. Норхўжаевнинг бутун умри шу сўз билан боғланган десак, хато бўлмайди. У дунёга келиб туйган илк буй она сутиники бўлса, иккинчиси—отасининг иш кийимларидан анқиб турадиган бензин ҳиди. Абдуазим ака салкам ўттиз йил шофёрлик қилди. Урушдан кейинги оғир йилларда ишлаб чиқарилган ёғоч кабинали ночор машиналардан замонавий «Волга»гача ҳайдади.

«Тунда ишдан қайтсам,—дейди ота,—Олимхон мени кутиб ўтирган бўларди: «Дада, бугун қаерларга бордингиз?». Қанча кўп юрган, узоқларга борган бўлсам ўғлим шунчалар қувонарди. Унинг техникага бўлган қизиқишини кўриб, теримга сиғмай кетардим.»

Шундай бўлса-да, ўғлининг шофёр эмас, инженер бўлишини орзу қиларди. У—кекса шофёр армонли эди: уруш йилларининг боласи—ўзи ўқиб махсус маълумот ололмади. Энди тўнғичи Олимхон институтга кирса, отанинг армонлари ушалса.

Аммо Олимхон бошқачароқ, анчайин мураккаброқ йўлни танлади—автомобиль механиклари техникумига ўқишга кирди. Совхозда шофёрлик қилди. Ҳарбий хизматда ҳам рулни қўлидан қўйгани йўқ. Сўнг ДАНга ишга кирди.

Ота барибир қувонди. Уғлининг дадиллиги, мустақиллиги уни қувонтирарди.

Автомобиль инсон яхши ният билан унинг рулидан тутса кўмакдоши, дўсти, ҳатто халоскори. Лекин у жиноятчи қўлига тушса, хавfli қуролга, офатга айланади. О. Норхўжаев учун ҳам машина шу дамгача севимли дўст, ҳамроҳ бўлиб келганди. Энди «Нива» шаклида Олимхоннинг душманига айланди. Унинг рулида ҳар қандай жиноятдан таъ тортмайдиган шахс ўтирди.

Жиноятчи тўсиқ орасидан ўтгач, ортда қолган инспекторлар ўз машиналарига ташландилар. Лекин улар моторни ўт олдириб, йўлга тушишлари, ортига қарамай қочаётган ўғрига етишлари учун вақт керак эди. Вақт эса ганимат. Қочоқ ҳам, аввалига, жон ширин—инспектор капотдан ўзи сакраб тушиб қолар, деган умидда машинасига илкис-илкис тормоз берди. Лекин О. Норхўжаев капотга кейинчалик тушиб қолиш учун сакрамаган эди. Бунини ўғри англаши, ҳис қилиши қийин. У инспекторни йўл четига ўзи силтаб отмоқчи бўлиб, рулни «ўйнатди». Йўқ, рақибни жойидан силжий демасди. Ўғри инспектордан осонликча қутула олмаслигини англади. Жон-жаҳди билан газни босди.

Олимхон вақт жиноятчи томонга ўтиб, ўз душманига айлана бошлаганлигини англади. Унинг ўзидан бошқа нажоткори қолмади. Сўнгги кўмакдоши—кронштейнлар ҳам қийшайиб кетган эди. Жиноятчини тўхтатиш қийинлигини сизди. Унинг учун энг охирги, энг хавfli уринишнинг навбати етган эди. Жиноятчини секинроқ юришга мажбур этиш ва ортидан йўлга чиққан инспекторларнинг етиб келишига имкон яратиш керак.

У кўкраги билан яна ойгани ёпаркан, оқ машинада ўтирган қора кийимли рақибига қараб қаттиқ ҳайқирди:

— Тўхта!

Бироқ ҳайдовчи О. Норхўжаевнинг сўнгги хитобига бўйсунмади. Машинани шунчалар кескин бурдики, бу гал кронштейнлар дош беролмади. Олимхон капотдан отилиб кетди ва асфальт йўлга боши билан бориб тушди.

Боши берк кўчага кириб кетган жиноятчининг ортидан қуюқ чанг қолди. Сўнг ниманингдир гурсиллагани, дарахт танасининг ёжирлаб сингани эшитилди. Зориллаган моторнинг уни ўчди.

Жиноятчи ўтирган машина ариқча тушиб кетганди.

Лекин буларни инспектор О. Норхўжаевга билиш насиб этмади.

Шунингдек, у яна кўп ўзгаришларни билолмади. Олимхон ота бўлди—ўғли Едгор туғилди. Хавфли жиноятчини ушлашда кўрсатган мардлиги ва фидокорона ҳаракатлари учун орден билан мукофотланди.

Жиноятчи-чи, жиноятчи нима бўлди? Ариққа тушиб кетган машинани ташлаб, яёв қочиб тушди, аммо милиция ходимлари ўша вақтнинг ўзидаёқ уни қўлга олдилар. Қочиб кирган жойи—буталар орасидан дағдағ титраб чиқар экан, Олимхоннинг ҳамкасбларидан ёлворувчан оҳангда сўради:

— Энди мени нима қилишади?

Бу қотил — Геннадий Жестковнинг озодликда айтган энг сўнгги сўзи бўлди. Унинг қўлларига кишан солинди.

1988 йил

ЭЛИНГНИНГ ОЛҚИШИНИ ОЛ!

«Санам момони биласизми?»—деб сўрасам, бош чайқайсиз. Ажабланадиган жойи йўқ. Уни ўзи туғилиб ўсган қишлоғи—Кўкдалада ҳам кўпчилик танимайди. XX асрнинг машҳур шоири Нозим Ҳикмат айтганидек, «қўшнисидан бошқа ҳеч ким танимайдиган» бир аёл, Ўзбекистонда бундай аёллардан минглаб учратиш мумкин.

Эши? Қайлиғини урушга кузатганида, ўн саккизга тўлган эди. У кишидан газетамизга интервью олмоқ истагида уйига бордим. Бугун, мана-ман деган ёзувчилар, олимлар, жамоат ва сиёсат арбоблари илмли, билимли оммани ўз сўзи билан ҳайрон қолдириши қийин кечиб турганда, умри уйда, фарзандлари тарбиясида ўтган оддий ўзбек аёли зукко газетхонларимизга қандай «янги гап» айтиши мумкин. Бир қарашда, бу саволга жавоб олиш амри маҳолдай туюлади. Лекин юракдан чиққан самимий гап юракка етади. Бу кўҳна дунёда дилни нурафшон этган ҳар бир гап янгидир. Мен ҳам Санам момо Аҳмедова билан дилдан суҳбат қуриш ниятида унинг кўк дарбозасини тақиллатдим.

Момо кенг ҳовлининг қоқ ўртасидаги темир сўрида набираси Отабек билан «гурунглашиб» ўтирарди. Ҳовли қишлоқнинг марказида, тепаликда жойлашган эмасми, атроф кафтдагидек кўринади. Яшил боғлар, лола-

қизғалдоқлар очилиб ётган далалар, узоқларга чўзилиб кетган виқорли Ҳисор тоғи тизмалари саҳий кўклам қуёшининг майин нурларида чўмиларди. Ажиб манзара. Қишини бир зум шошириб қўядиган, хаёлга толдирадиган мафтункор манзара. Аммо, Онахон бу манзарани кўрмаётгандек, сезмаётгандек, мунгли сўзлайди. Сўзларки, боғлар гулламаган — қуриган, қовжираган, сўзларки, соя-салқин тоғлар эмас, беҳудуд хиёбонлар, оромижон шабадалар эмас, гармселлар ҳақида ҳикоя қилади. Буларнинг ҳаммасига сабабчи — уруш...

Момодан оладиган интервьюни яхши, нурли гаплардан бошлагим келди.

— Бувамиз фронтдан қайтганда қандай кутиб олгансиз, момо?—деб сўрадим у кишидан.

Момомиз куладилар. Қуёшдек чарақлаб куладилар. Сездим, бу воқеани эсласа, ҳали-ҳалигача энтикиб кетади. Аҳ, ёшлиг-а! Бундай пайтларда у ширин тушга ўхшаб туюлса керак. Тез ўтиб кетади-ю кўрганларинг яна бир мартагина қайтарилишини қўмсаб, соғиниб юрверасан. Лекин у лаҳзалар қайтиши қийин. Қайтмагани яхши. Яхшими, ёмонми ўтган умр такрорланмасин. Шуниси билан ширинда ҳаёт.

— Қизғалдоқлар ҳозиргидай очилиб ётган эди,—деб гап бошлайди онахон.—Қизғалдоқлар нимага эсимда қолганини билмайман. Уруш йилларида уларнинг бунчалар чиройли, бунчалар қийғос очилганини кўрмаганимизданми, кўрсак ҳам, кўнглимизга сиғмаганиданми, ўша йилнинг қизғалдоқлари бир умр эсимда қолибди. Қирларга биров уларни худди қўлда эккандай, алвон бўлиб ётарди. Томларни айтмайсизми, келинчақлар қизил кўрпасини чиқариб ёпгандай...

Чошгоҳда, ёғирчоқда бир кафтгина буғдой тортай, деб эндигина ўтирган эдим. Эшикда вағир-вуғир бўлиб қолди. Қулоқ солсам, «Аскар, ана аскар келяпти», дейди биров. Жон ҳолатда отилиб чиқдим. Нимага бунчалик ҳовлиққанганимни айтай: бувангизни олти йилдан бери кутаман. Уруш тамом бўлдиям келай демайди. Тушунасиз... Қарасам ҳамма қирга қараб чопган. «Куёвинг, Санам, Куёвинг келяпти!»—деди Муқим момо. Қани энди турган жойимдан қимирлай олсам. Қулоғим чиппа битиб қолгандай бўлди. Бўшашиб, эшикнинг кесакисига суяниб қолибман. Момо имлаган томонга қарасам, кўзимга ҳеч ким кўринмайди—ҳовур, оловдай чўғланиб ётган қизғалдоқлар кўринади... Ишонгим келмайди. Момо ҳазиллашаётган бўлса, кейин нима қила-

ман, деб кўрқаман. Кўрққанимданми, йиқилиб тушадиган сиёгим бор.

Қарасам, Муқим момо қирга қараб қўл силтаяпти. «Тўхта, болам, тўхта!» Энди кўрдим, болаларнинг орасида бир аскар оқсоқланиб келарди. Кўз ёшини тия олмаётган Муқим момо қаердандир узун арқон топиб чиқиб, аскарга томон югурди.

Унинг одати шу эди: кимки урушдан қайтса, қишлоққа белига арқон боғлаб киритади. «Қолган йигитларимиз ҳам изингдан мана шу арқондай эргашиб келсин»,— дейди.

Лекин Кўкдаланинг 202 йигитига она қишлоғига қайтиш, унинг алвон қирларидан қизғалдоқлар териш бахти насиб этмади. 202 баҳодир Европа заминида жон берди.

Утган йили, Галаба байрами куни қишлоқ марказида қаҳрамонлар шарафига монумент очилди. Унга урушда ҳалок бўлган кўкдалалик 202 жангчининг исми-шарифи зарҳал ҳарфлар билан битилган.

Тантана ниҳояланиб ҳамма тарқала бошлаганида ҳам, бир кекса онахон монумент пойида йиғлаганича ўтирарди. Кейин билсалар, унга саксон уч ёшли Буви-хол момонинг фронтдан қайтмаган ёлғиз ўғлининг ҳам номи ёзилган экан.

«Шу кунгача нимага топинишни билмас эдим,— дейди онахон.— Бугун бу сағанада ўғлимнинг исми-шарифини кўриб, унинг шунчаки ҳалок бўлмаганини билдим».

Уша кечқурун бутун қишлоқ уйимизга «кўчиб келди». Йиғлашдик. Кулишдик. Яхши ниятлар қилдик. Биров иккита зоғора, яна биров бир коса қатиқ, кимдир «тишининг орасида» сақлаб юрган товуғини, хуллас ҳар ким топганини олиб келган эди. Баҳам кўрдик. Уша йиллар аскарларимизнинг фронтдан эсон-омон қайтишидан ортиқ бахт, катта тўй бормиди!

Мен бир четгинада ҳам суюниб, ҳам куюниб ўтирдим. Суюнганим—бувангизнинг эсон-омон қайтганидан, куюнганим—дугоналарим олдида уялганимдан. Нима қилай, кўпларининг куёви урушдан қайтмаган эди.

Ҳозиргача ўзимни уларнинг олдида гуноҳкордай сезаман. Эзиламан.

— Уруш йиллари энг оғири нима бўлган, момо? Кутишми, яшашми ё?..

— Уша йиллари отам бир ривоят айтиб берган. Ҳеч қулоғимдан кетмайди. Айтишича, бир подшо салтана-

тидаги энг доно, ақлли, вали одамлардан учтасини саройга чақириб сўрабди:

«Э, донолар, айтингларчи, бу дунёда инсон учун энг оғир нарса нима?»

Бир доно жавоб берибди:—Йўқсизлик, камбағаллик оғир, шоҳим. Одамни зор қилади.

Иккинчиси:—Тузалмас хасталик—оғир. Кишини хор қилади, — дебди.

Учинчи доно айтибдики, йўқсизликнинг ҳам, тузалмас хасталикнинг ҳам давосини топса бўлар. Аммо жувонмарг кетган инсонни қайтариб бўлмас. Дунёда орзуларига, яхши кунларига етолмай ёш кетган инсоннинг ўлиmidан оғир ғам йўқ.

Подшога учинчи дононинг жавоби маъқул бўлган экан.

Утган урушда қанчадан-қанча йигитлар совуқ ерга бош қўйдилар. Уларнинг ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган эди, ўғлим,

Уруш йиллари энг оғири—қора хатни ўқиш эди. У бевақт ёнган оловдай, ҳаммани куйдириб кетарди...

Илоё, отгинаси ўчсин урушнинг ҳам, уни бошлаганларнинг ҳам...

Мана, одамлар йўқсизликка, касалликка даволар топдилар, лекин урушда жувонмарг кетганларни қайтара олдикми?!

— Қишлоғимизга келган биринчи қора хатни эслайсизми?

— Эсламай бўладими. Кимки уни кўрган, билган бўлса, ҳамма эслайди.

Боя айтганим — Муқим момонинг Собир деган полвон келбратли ёлғиз ўғли бўларди. Қишлоғимизга келган биринчи қора хат Собир ака ҳақида эди. Қирқ биринчи йил олган Муқим момо уни. Оҳ, қанчалар куйган, қанчалар ўртанган эди бечора аёл!

Ишонмади. Умрининг охиригача, «Собиржон, болам» деб кетди, бояқиш.

Собиржон ҳарбийга жўнашдан олдин Мейлихол деган қиз билан аҳдлашган экан. Мейлихол ҳам қайлигининг ўлганига ишонмай, кутди. Собиржон акадан эса, ҳалигача хабар бўлмади...

Бир-иккита қора хат келганидан сўнг, қишлоғимизни бундай ёмон хабар ораламай қўйди. Уруш тамом бўлгунича, деярли ҳеч ким қора хат олмади. Кейин билсак, шусиз ҳам эзилган, қийналган одамларни қора хат жиззадай қовуриб қўяётганини кўрган қишлоғимиз

ёқсоқоллари уларни атайлаб яширишган экан. Умид одамларга далда беради, дейишган экан. Уйлаб кўрсам, тўғри қилишган. Нега деганда, аёллар бари бир қора хатга ишонмас эди-да.

— Момо ҳамма ишга яроқли эркаклар фронтга, меҳнат батальонига кетган. Қишлоқда фақат чол-кампирлар, хотин-қизлар, болалар қолган... Бу манзарани биз, ҳозирги ёшлар унчалик яхши тасаввур қилолмай-миз.

— Бошимизга тушгунча, бизлар ҳам бу гапнинг маънисига бормаган эканмиз. Оғир. Дунёда оталарсиз, ака-укаларсиз, ўғилларсиз, эрларсиз — эркакларсиз яшаш оғир. Аёллар, болалар далада-чўлда ҳафталаб тунаб, ғалла ўрарди. Уларнинг кийим-боши, юз-кўзига қараб бўлмасди. Қўллари туянинг товонидек қадоқлашиб кетган. Юз ювгани, сочи намлаб тарагани сув йўқ. Ичган овқати — кунига бир пиёла атала, егани — бир бурда зоғора.

Куннинг иссиғини айтмайсизми. Гармсел, шамол, очлик, қайғу, соғинч... Ҳаммаси бошимизга бир йўла йиғилиб келганди. Лекин урушда қон кечиб юрган аскарларимизга биздан ҳам қийинлигини билардик.

Аёллар, қизлар ўроқ ўрардилару йиғлардилар, йиғлардилару ўроқ ўрардилар. Шундай бир азобда қора хат келишини ўйланг. Инсоннинг боши тошдан ҳам қаттиқ деган гапни ўша кунлари билдим. Аёлларимизнинг иродаси ҳар қандай тошдан мустаҳкам экан.

Ҳаммадан ҳам, болаларга қийин эди. Катталар билан теппа-тенг ишларди улар. Бошоқ терар, хирмонда буғдой янчар, янтоқ чопарди. Мусурмон Қўйлиевни танирсиз?

— Танийман. Кўкдалада ишчи.

— Уша йиллари у киши неварам Отабекдай нора-сида эди. Хирмонда буғдой янчарди. Бир куни қарасам, эгар қоқсуяк оёқчаларини яра қилиб юборибди. Шунда ҳам отдан тушмаган.

— Еки бўлмаса, Турсунқул Жўраевни олинг. Отаси урушга кетганида олти ойлик чақалоқ эди. Онаси Майрам момо уни оёғидан оққуврайга боғлаб қўйиб, ғалла ўрарди. Қарайдиган одам йўқ. Ҳабашдай қорайиб кетган эди. Ёлғиз онаси уни минг машаққатлар билан катта қилиб, элга қўшди. Отаси эса урушдан қайтмади. Бундай мисоллардан яна қанчасини айтай?...
У кунларнинг яна нимасини гапирай, ўғлим?

— Гапираверинг, момо. Эсингизда борини гапираверинг. Оналаримиз, момоларимиз ўша йиллари қандай яшаганлигини, курашганлигини, биз, ёшлар яхши билишимиз керак.

— Галла ўрими тамом бўлиши билан янтоқ бошларди. Тикан оралаб юрадиган одамга этик керак. Лекин фронтда аскарларимизнинг оёғига етмаётган этикни қаердан оламиз. Борлар эчки терисидан амалтақал тикиб олишган. Йўқлар оёғига қоғоз, латтапутта ўраб янтоқ чопади...

Сўнг «қизил кетмон». Галладан бўшаган ерни шудгорлаймиз. Омоч етишмайди. Қатор туриб кетмонлашга тушамиз. Аёлларимиз минглаб таноб ерларни кетмонлаб бўшатган, ўша йиллари.

Бу азоблар кўплаб аёлларнинг, қизларнинг соғлигини, умрини еди. Уларнинг кўпчилигининг пушти қуриб кетди, она бўлолмадилар, болам.

— Машаққатларга чидай олмаганлар ҳам бўлдими, момо?

— Бўлди. Инсон-да. Яхшироқ кун кўрарманми, тўйиб овқат ерманми, деб бойваччаларнинг раъйига юрганлар ҳам бўлди. Ундайлар ҳозир, тўқчилик замонидеда йўқ, деб ўйлайсизми. Бор. Оқил одам олтинга ўхшайди. Ҳар қандай шаронгда ҳам бузилмайди. Ақлини занг босмайди. Мўрт бузиламан деса, ҳар доим баҳона топилаверади.

— «Бойваччалар» дедингиз! Улар кимлар?

— «Бойваччалар» деганимда кўпни тушунманг. Улар икки-уч кимсалар эди. Лекин оғир йилларда икки-учтаси ҳам кўзимизга жуда кўп кўринган.

Улар турли баҳоналар билан урушдан қочиб, катта-кичик мансабларни эгаллаб олган бузуқлар эди. Эри фронтга кетган сулув келинчаларни, қизларни, аёлларни ҳар хил йўллар билан йўлдан уриш пайида бўлардилар. Ватанининг, халқининг бошига тушган қора кунлар улар учун байрам эди. Одамлар уйдаги сўнгги ҳовуч бугдойини, сўнгги иссиқ кийимини фронтга жўнатса, улар ўшани ҳам ўғрилашга уринарди. Марказ узоқ, бетавфиқларнинг қадамини ўлчайдиган одам кам. Шундан фойдаланган улар. Қўша-қўша хотинлар олишди, уйлар қуришди. Ўзаро тўйлар қилишди!.. Гапиргани ҳам ҳазар қиласан киши!

Уруш тугагач, уларнинг кўпи жазосини олди. Қочиб-писиб қолганларини ҳақ ўзи жазолади. Халқнинг қарғиши урди.

Гап очилди, эзмалик бўлса ҳам айтай. Яқинда бир аёл айтади. Қўшни қишлоққа борган экан. Уша бойваччалардан бири ўлим тўшагида ётганининг устидан чиқибди. У аёлнинг олдига одам юборибди. «Фалончи момога айт. Биргина келиб кетсин»,—дебди. Аёл ўтган гина-қудратни бир четга қўйиб, борибди. Нима бўлса ҳам ўлаётган одамнинг раъйини қайтаргиси келмабди. «Бойвачча» қон йиғлаб ётган экан. «Тўрт кунлик умрим қолдими, йўқми, гуноҳимдан ўтинг,—дебди момога.—Сизларга кўп зиён-заҳматлар етказдим. Ҳеч бўлмаса, гўримда тинч ётай». Момо айтибди: «Мендан кечирим сўраманг, ўзингиз тузини еган элингиздан сўранг».

Қирқ учинчи йил ўша аёлни боласи касал ётганида, тушликкача ишга чиқолмайман, деса, суллайиб қолгунча қамчиллаган экан.

Ана, болам, сиз, ёшлар қайтар дунё, деган гапга унчалик ишонмайсизлар. Лекин момонгизнинг айтганини ўйлаб кўринг: кимки ўз халқини, Ватанини алдаса, бу гуноҳи бир куни, албатта, унинг ёқасидан тутади.

Уша бойвачча олтигагача хотин олган, жамики бемаза ишларни қилган эди. Сўнг умрининг охиригача элга қўшилолмай, якка, ўтди. Охирида минг азобда, бировнинг уйида жон берди.

Гапимга ишонинг, ўғлим, элининг кўзига миҳ қадамоқчи бўлган бошқа разилларнинг бошига ҳам бундай оғир кулфатлар тушди...

— Элимиз бари бир диёнатли одамларга, оқсоқолларга суяниб яшаган. Уруш йилларида ҳам уларнинг хизматлари кўп бўлган. Тўғрими, момо?

— Албатта. Файзи бува Фармоновни танирсиз?

— Абдусаттор муаллимнинг отаси-да.

— Ҳа, у киши ҳозир саксонга яқинлашиб, мункиллаб қолган. Лекин Қўкдаладаги бирорта тўй-маърака Файзи бувасиз ўтмайди. Уруш йилларида қишлоқ оқсоқоли бўлган. Одамлар уни ёшлигига қарамай, ўша пайтлар ҳам давранинг тўрига ўтқазар эди, ҳозир ҳам. Узининг ҳалоллиги, бағри кенглиги, меҳрибонлиги билан элига кўп ёрдами теккан.

Энди бу кишининг болаларига қаранг: қишлоғимизнинг энг обрўли йигитлари, қизлари.

Сездим, момо толиқа бошлади. У кишининг урушдан кейинги ҳаёти ҳақида ҳам саволлар бергим келди. Фикримдан қайтдим. Чунки билардимки, турмуш ўртоғи Абдурайим Қўйлиев билан тинч-тотув яшади.

Олти фарзандни тарбиялаб элга қўшди. Жанг билан Берлингача бориб қайтган ёстиқдоши тинч қурилиш йилларида оддий табелчиликдан совхоз директорлигигача кўтарилган бўлса, унда ҳам Санам момонинг ҳиссаси бор.

Абдурайим бува ўтган йили вафот этди. Урушда олган жароҳатлари бўлмаса, ҳали анча яшаши мумкин эди, дейишди, врачлар.

Суҳбатдошимга охири анъанавий саволни беришдан ўзимни тия олмадим:

— Газетхонларимизнинг кўпчилиги ўғил-қизларингиз, келин-куёвларингиз, невараларингиз тенги ёшлар. Уларга айтадиган тилакларингиз борми?

— Болаларимга ҳамиша бир гапни такрорлайман: ҳалол яша. Шунда элингнинг олқишини оласан. Кам бўлмайсан.

1989 йил

НОВЧА — МЕНИНГ ДУСТИМ

Автобуснинг энг охири ўриндиғида жиққа терга ботиб ўтирар эдим. Кун ҳаддан ташқари иссиқ, дим. Ичкари нақд ҳаммомни, ҳаммом нимаси, темирчининг босқонини эслатарди. Сал нарида — сояда тамакисини бепарво тутатиб ўтирган ҳайдовчи ўрнидан турай демайди, афтидан, автобуснинг йўловчилар билан тўлишини кутяпти.

Унг ёнимга жиккаккина бир йигит билан қиз келиб ўтирди. Қиз чалпиллатиб сақич чайнар, йигит эса ўзини шу даражада катта тутардики, гўё Рустами дoston. Менга иккаласи ҳам ёқмади. Иккаласи ҳам рангпар, ориқ, сояда ўсган шивитдек нимжон эди. XX аср ошиқ-маъшуқлари!

Дастрўмолимни олиб, елпинишга тушдим.

Ниҳоят ҳайдовчи ўз жойини эгаллаб, машинасини жилдирмоққа шайланганида, варанглаган музика, хонанданинг бўғиқ ҳайқириви — ашула эшитилди. Магнитофон кўтарган новча йигит ўзини ичкарига урди. Ҳамма эшик томон ўгирилди ва лабида сигарет, енг калта кўйлагининг ёқалари белигача очиқ, сочи таптақир қирилган ҳабашдек қоп-қора жонзодга кўзи тушди. Сездим, ўтирганлар у томонга қанчалик тез ўгирилган бўлса, нигоҳини ҳам худди шундай тез олиб қочди, ўзини бепарволикка солди. Новча тамакисини

намойишкорона буруқситганича келиб менинг чап ёнимга чўкди. Магнитофондан «таралаётган» қўшиқ, мусиқа қулоқни қоматга келтира бошлади. Унинг эгаси эса атрофдагиларга: «Хўш, қалайсанлар?» деган сурбетона нигоҳини ташлашни унутмаяпти. Боядан бери ҳиринглашаётган «XX аср ошиқ-маъшуқлари» жим бўлиб қолишди. Автобус улкан шаҳарнинг қора мойи эриб ётган асфальт кўчасида базўр ўрмалайди.

Новчанинг қўлларига кўзим тушади. Унг билагига игна билан чизилган сув париси тирикка ўхшарди. Чап билагига қон томиб турган узун ханжар. Қўлининг юзи, бармоқлари — тирноғигача чиройли битиклару «нақшлар» билан тўлган. «Нақшлар»ки, кўрса, уста Шириннинг ҳам ҳаваси келса ажаб эмас. Расми баданга бунчалик маҳорат билан чизишни ўрганиш учун киши камида ўн йил қамоқда ўтириши керак. Тахминимча, бу «санъат» шинавандаси яна беш-ўн йил «у ёққа» бориб, маҳоратини ошириб келмоқ иштиёқида эди. Бу тахминимни унинг кейинги қилиғи ҳам тасдиқлади. Новча сигарет қолдиқларини оёқлари остига ташлаб, эзгилагач, устига яхшилаб тупурди ва магнитофонининг товушини яна-да кўтарди. Энди бизга кўчадан ўтган-кетганлар ҳам ажабланиб қарай бошладилар. Новча эса бундай улуғ эътиборга сазовор бўлаётганидан терисига сиғмай қувонади, атрофига ички бир иштиёқ ва мамнунлик билан боқади: «Қани, ким мен билан жанжаллашади? Кела қолсин...»

Ким бўларди, «Рустами дoston»да:

— Хў-ў! Овозини сал пастроқ қилсангиз-чи. Қулоқ керак!..

Новча талабгор топилганидан у томонга шундай қувониб, айни пайтда шундай масхараомуз назар ташладики, «Рустамвой»га раҳмим келиб кетди. Аммо магнитофон шовқини бирдан пасайди.

— Паш-шўл ты на...—Новча тарбияси бузук ўрис болалари тили чиқиши биланоқ оғзига оладиган, хат танигач эса тўғри келган жойга ёзиб кетадиган ўша машҳур уч товушли сўзни айтди. «У ёқда» нафақат «рассомлик»ни, «сўз санъати»ни ҳам дуруст ўргатишар экан, чамаси.

Қиз, табиийки, ўтакаси ёрилганча «ака»сининг но-зиккина билагига ёпишди:

— Қўйинг, Рустам ака!..

Буни қаранг, ошиқ бечоранинг исми ростдан ҳам Рустам экан. Лекин шундай чиройли исм эгасининг

дами ичига тушиб кетди. Нима қилсин, шахд туриб безорининг ёқасидан олай деса, кучи етмайди — сояда ўсган, новча уни «икки ямлаб, бир ютади». Индамай ўтираверса доғули уни гап билан сигарет қолдиридек эзғиладию, устига яхшилаб тупурди. Тилига калима келмаяпти — уни шунчалар пўпилаб ўстирган онажонн ҳеч бўлмаса, муомалани ҳам дурустроқ ўргатмаган экан. Ўргатганида, гапни бунчалик қўпол, томдан тараша тушгандай бошламас эди. Хуллас, уят ўлимдан қаттиқ деган гап ёдга тушадиган бир ҳолат вужудга келдики, бунда Рустамвой тирик қолишни афзал кўрди.

Мен ноилж новчанинг «ёнини олдим».

— Қўйсангиз-чи!—дедим Рустамга норози оҳангда. У менга ялт этиб қаради. Қўзимни қисдим.

— Ашуланинг ўғил боласи ўзи шунақа бўлади— гапимда давом этдим.—Шахсан менга жуда ёқпти.— Новча томонга ўгирилдим ва қўлимни унинг елкасига қўйдим.—Дўстим, фақат овозини сал пасайтиринг, сўзини тушуниш қийин бўляпти.

Новча менга синовчан тикилди ва гапимнинг самийлигига ишонч ҳосил қилди, шекилли... савил қолгурнинг овозини кескин пасайтирди. Қолган йўлни шу тахлитда, осойишта босиб ўтдик.

ЯРИМ ТУНДАГИ СУҲБАТ

Москва. Қиш. Ярим тун. Ётоқхонанинг тамаки ту-тунига тўлган ним қоронғу ҳужраси. Дастурхон тўла таом. Бўшалган ва бўшалмаган шишалар. Ғала-ғовур гурунг. «Озгина ич»,—деб қистайди мени Дима. «Иложим йўқ,—дейман.—Ошқозоним чатоқ». У ноумид қўл силтайди. Бир нуқтага тикилганча жим бўлиб қолади. Сўнг бехосдан сўрайди:

— Қулман, сен отангни эслай оласанми?

Ҳайрон бўламан. Тушунолмайман саволини. Отам билан бир умр бирга яшаган, яшаётган бўлсам, нега энди уни эслай олмаслигим керак? Дима, гапинг тўғри, дегандек бош чайқайди. Бўш шишага ғамгин қараб қолади. Ёнидаги Юрага юзланади:

— Сен-чи? Сен ўз отангни эслай оласанми, Юра?

Юра лабидаги сигаретни босиб-босиб тутатгач:

— Қиёфаси аниқ эсимда йўқ,—дейди.—Лекин уни охирги марта қай ҳолда кўрганим кўз олдимда турибди. Кўм-кўк чимзордаги ёлғиз оёқ йўлдан барваста.

киши кетиб борарди. Қўлида тўрхалта. Тўрхалтада уч-тўртта бодринг. Икки шиша ароқ. Мен унинг изидан қараб қолган эдим. Ушанда, отам бизни ташлаб кетганида уч ёшда эканман.

— Бас!—деб ҳайқиради ва ўрнидан туриб кетади тўртинчи даврадошимиз — Володя.—Юракни эзиб юбординглар!.. Ароқдан қуй!..

Ичишади.

— Шу топда хонага отанг кириб келса, нима қилардинг?—деб сўрайди Дима Володядан.

— Нима қилардим?—деб совуқ кулимсирайди кайфи оша бошлаган Володя.—Нима қилишни ўзим билардим!

У дастурхондаги узун ош пичоқни олиб, бор кучи билан столга уради. Пичоқ санчилиб қолади.

Уртага оғир, жуда оғир сукут чўкади. Кимдир уф тортади. Кимдир хўрсинади. Жимликни Дима бузади. Қадаҳларни тўлдириб, ўрнидан туради.

— Келинглар, ушбу қадаҳни Қулманнинг отасининг соғлиғи учун, дунёдаги барча болажон оталар учун ичамиз.

Улар — Россиянинг жаҳонга машҳур «Комсомольская правда» газетасининг уч мухбири, тик турганча қадаҳни сипқоради.

1990 йил

ҚАДР

У киши қишлоғимиздан чиққан биринчи журналист эди. Узоқ урушдан қайтиб келгач, туман газетасида ишлаган. Камгап, камсуқум, тўғрисўз, ҳалол, имонли киши эди. У тўсатдан вафот этди. Бировлар бунини у кишининг урушда олган жароҳатлари билан, бировлар оиласидаги қандайдир нотўқисликлар билан боғлади. Қўнғимда ният туғилди: устоз ҳақида бир энликкина бўлса-да, мақола ёзсам. Руҳини шод қилсам... Ана шундай хаёлларда юрган кезларим уйимга унинг ўғли кириб келди.

— Отамни би-ир мақтаб ёзсанг, жўра,—деди у.—Номини мактабга қўйдирмоқчимиз, нима сарф-харажати бўлса тайёрман.

У чўнтагига қўл юборди.

— Қўйсанг-чи,—дедим.

Езолмадим. Қўлим бормади. Бу орада мактабга

янги ном бериш масаласи муҳокама қилинибди. Илғор тракторчининг номи қўйиладиган бўлибди.

— Нега бундай қилдингизлар?—деб сўрадим адабиёт муаллимидан.—Бу ҳурматга устоз-журналист кўпроқ лойиқ эди-ку?

— Гапингиз тўғри, асли ниятимиз ҳам шундай эди. Лекин бизнинг қадримиз ҳам икки яшиқ ароғу бир қўйнинг гўштидан қимматроқми, дейман-да...

1992 йил

ОВРУПАЧА МЕҲМОНДОРЧИЛИК

Ушанда сув ўрнига ароқ ичиладиган замонлар эди. Пахтазордан, ярим кунлик бесамар ҳашардан қайтаётиб, ҳамроҳимнинг қайсидир идорада бошлиқ бўлиб ишловчи «акахон»ини зиёрат қилиб ўтмоқчи бўлдик.

— Меҳмонни жуда яхши кўради,—деди ҳамроҳим у ҳақда.—Оврупача яшайди. Асли ўзи сурхондарёлик...

Айтилганча бор экан, уй эгаси бизни хушнуд кутиб олди. Дастурхон ёзилиб, аччиқ-чучук, бўлка нон, санчқи, бежиримгина қадаҳчалар пайдо бўлди.

— Нима ичасизлар?—деб сўради мезбон.

— Сўраб бергунча, уриб бер деганлар,—деб жавоб қилди ҳамроҳим.—Нимангиз бор, ўзи?

— Хў-ўш, виски, ликёр, коньяк, ароқ—икки хилидан. Винони айтиб ўтирмасам ҳам бўлар...

— Зўр-ку? Майли, виски ича қоламиз.

— Эшқобил!

Эшиқдан етти-саккиз ёшлардаги сариқсоч бола мўралади:

— Что, папа?

— Энанга айт, бир шиша виски опкесин.

Эшқобилбой эшикни ёпди ва зум ўтмай яна очди:

— Папа, виски нэма?—деди тутила-тутила.

— Энанг билади.

Аммо Эшқобил укамиз барибир қуруқ қайтди:

— Виски йок.

— Унда ликёр опкел!—пинагини бузмай жавоб қилди ота.

Бирпасдан сўнг ойнаванд эшик яна очилди:

— Тоже йок.

— Коньяк бордир!..

Лекин сал ўтиб маълум бўлдики, коньяк ҳам ту-гаган.

— Об-бол—зардаси қайнагандек бўлди отанинг.—
Ароқ опкел унда.

— Бошланиши ёмон бўлмагани,—деди ҳамроҳим.
— Қани кўрайлик-чи, охири нима билан тугаркин.
Бироқ:

— Ароқ йоқ,—деб хабар берди ўғил.

Ота бош чайқади, аммо ранги ўзгармади:

— Майли, ўғлим, вино опчиқақол.

Бола хийла вақт жим бўлиб кетгач, ниҳоят шиша билан қайтди. Қарасак, каттакон идишнинг ичида ярим пиёлача сарғимтир суюқлик чайқалиб турарди.

— Хайрият-ей!—қувониб кетди мезбон.—Бор экансан-ку, болам!..

Вино икки пиёлага бир қултумдан бўлинди. Ичдик. Лекин ўша тун уйда ит азобида уйғондим—қорним буралиб оғрирди. Вино ачиган экан.

ГО-ОЛ!

Ярим соатдан бери тарқоқ хаёлларимни йиғолмай сарсонман. Эртага эрталаб бош муҳаррирнинг столига қўйишим керак бўлган мақоламнинг минг азоб билан биринчи жумласини топдим деганимда ҳайқириқ янгради:

— Го-ол!..

Хаёлларим ҳурккан қушлар галасидай тум-тарақай бўлиб кетди. Биламан, болалар «доми»мизнинг олдидаги кафтдеккина майдончада одатдагидек, копток те-пишяпти. Лекин бунчалик ҳайрат, ҳаяжон ва куч билан қичқираётган ким? Тавба, Барсельюнада, жаҳон биринчилиги мусобақасида ўтиргандай қичқиради-я!..

Деразани зарда билан очдим. Айтганимдай, тўрт-беш зумраша атрофни чангитиб юрибди. Улардан бири «дарвоза»ни—икки харсангнинг ўртасини аннқ нишонга олди.

— Го-ол!

— Аммо бу таниш ҳайқириқ «стадион»нинг нариги бурчагидан янгради. Бақироқ «жўжахўроз»га танбех бермоқчи бўлиб, лабимни сўзга жуфлатдим. Тўхтаб қолдим. Оламни бошига кўтариб қичқираётган бола Шокир эди! Ҳа ўша, одатда тенгдошларининг ўйинини бир четда, ногиронлар аравачасида маҳзун томоша қилиб ўтирувчи Шокир, қўшнимизнинг ўғли! У энди дарвозабонлик қилар, бунинг устига «командаси» кетмакет гол уради.

Шокирнинг анчадан буён шифохонада эканлигини билардим, аммо неча йилдан буён оёқлари фалаж ётган боланинг тузалиб чиққанлиги, ҳатто копток тепадиган даражага етганлигидан беҳабар эканман. У қувончдан ҳайқирар, атрофдагиларга қўлларини силкитар, ҳануз оқсоқланаётганига қарамай, у ёқдан бу ёқга тинимсиз юрар, намойишкорона сакраб ҳам қўярди. Англадим, ҳатто ўша аргентиналик маҳмадона футболчи Диего Марадона жаҳон чемпионлигини қўлга киритганда ҳам бунчалик қувонмаган, ҳаяжонланмаган бўлса керак.

Шу пайт яна Шокирнинг сафдошлари рақибларини доғда қолдиришди. Бу гал мен ҳам беихтиёр ҳайқириб юбордим:

— Го-о-ол!..

Енгил тортиб мақоламни ёзишга ўтирдим.

ҲАҚИҚАТ ЖАМОЛИ

(Ёзувчи Хайриддин Султонов билан суҳбат)

— Гоҳо шундай фикр мунозара қилиб қолинади: адабиёт китобхондан қарздорми ёки китобхон адабиётданми?

— Ва кўпинча иккала томон ҳам ўз фикрини исботлайдиган талай далиллар келтиради. Менинча, ҳар қалай, бундай ҳолда қарздорлик эмас, бурчдорлик ҳақида гапириш ўринли бўлса керак. Сўнгги пайтларда биз ижтимоий ҳаётимиздаги жуда кўп сохта ақидалардан қутулдик, воқеа ва нарсаларнинг асл моҳиятини аста-секин англаб ета бошладик. Адабиёт ана шу ортирилган маърифий билимлар воситасида воқеликни янгича идрок ва ифода этиш борасида ҳозир китобхон қаршисида бениҳоят бурчлидир. Адабиётимиз, хусусан, ўзбек адабиёти бир очеркдан пуфлаб шиширилган ёлғон романлари, сохта қаҳрамонлари, фақат шакар сеппиб ёзилган шеър устозлари, тақиқланган мавзулари, айтишга қурби етмаган ва етмаётган дардлари, муаммолари, кесакдек ўлик тил билан битилган сатрлари, мавзу ва ҳиссиёт биқиқлиги, маҳаллий «классиклари», думбул танқидчилари... ва бошқа жуда кўп нуқсонлари учун китобхон олдида катта ҳисоб билан айтганда бениҳоят қарздордир. Шу қарзни бугунги китобхон сездими-йўқми — буниси менга қоронғи.

— Давр ҳақиқатлари катта курашлар фонидагина яққол очилади, шундай эмасми? Демак, бугунги кун адабиётимиз учун курашчан қаҳрамонлар ҳар қачонгидан кўра кўпроқ керак экан-да. Бу саволни бераётганимнинг боиси бор. Едингиздадир, «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссангиз эълон қилинган, аксарият танқидчилар, бош қаҳрамон Адаш Карвонни фаолиятсизликда, пасивликда айблаб чиқдилар, унда курашчанлик белгилари етишмаслигини айтдилар. Бу хилдаги танқидлар ўз вақтида мўътабар минбарларда ҳам янграган эди. Бу даъволар Сизни ҳам ўйлаган бўлса керак...

— Ҳар қандай бадий асар токи ёзувчининг иш столида экан, муаллиф измида бўлади. Эълон қилинганидан кейин эса у жамоат мулкига айланади—у ҳақдаги фикр ҳам ижтимоийлик касб этади. Шу маънода сиз эслатган қисса ҳам бирмунча қарама-қарши фикрлар уйғонишига сабаб бўлган эди. Назаримда, ёзувчи бирор қўлёзмасини жамоат ҳукмига ҳавола этар экан, яъни «осон эмас бу майдон ичра турмоқ» эканини масъулият билан бўйнига олиб журъат қиларкан, асари хусусида бўлажак ҳар қандай фикр-мулоҳазаларга, баҳсу баҳоларга мудом тайёр турмоғи, уларнинг барчасига мардона бардош бермоғи лозим. Бу ўринда ўзини билган ижодкор танқидий баҳолардан кўра кўпроқ асоссиз мақтовлардан хавотир қилгани маъқул. Чунки кўп ҳолларда текин мақтов, маънавий порага айланган мадҳу санолар не-не истеъдод эгаларининг бошини айлантириб, салоҳиятини занг каби емириб ташлаганини ҳаёт яққол ва қайта-қайта исботлаб турибди.

«Ёзнинг ёлғиз ёдгори» хусусига келсак, у ноҳақ танқид қилинганда, албатта, ранжиган, хафа бўлган бўлишим табиий. Лекин, шу нарса ҳам яхши эсимдаки, бундан у қадар оламшумул фожиа қайғусини туйган эмасман. Асарни тўғри тушуниб, тўғри баҳолаган адабиётчилар ҳам бўлган. Лекин асосий гап бунда эмас. Ахир одам мақтов ёки танбеҳ кутиб асар ёзмайди-ку. Адабиёт, аввало, бу—изҳори дил. Ҳаёт ҳақида, одамлар ҳақида, сизу бизгача минг-минглаб инсон тақдирига макон бўлган оламнинг асрий, азалий сирлари ҳақида ёзувчи ўйлари, дардлари, изтиробларининг бадий ифодаси адабиётдир. Ёки жуда илмий қилиб айтадиган бўлсак, воқеликка руҳий муносабат—адабиётдир. Агар юрагингизда чинакам инсоний дард бўлса, у сизни туну кун тинимсиз изтиробга солса, ҳамдари қидириб

қоласиз—ёзиш истаги, менингча ана шунда туғилади. Дардини айтаётган одам эса мақтов кутмайди. Юрагини бўшатишни истаydi. Кўнгли ҳамдard тилаydi. Китобхон сиймосида ёзувчи ҳамиша ҳамдardни кўради. Уздардини айтатуриб унинг дарду ҳасратларини енгиллаштиради. Унинг машаққатли турмуш билан дағаллашган, маърифат ва эзгулик ёғдусидан бебаҳра қолаётган дилига бир тола ёруғлик олиб кирмоқ истаydi. Уша йиллари айрим танқидчилар бу кичиккина қиссадан асарда йўқ нарсани талаб қила бошладилар. Қисса журъатсиз-жасоратсиз бир кимсанинг инсоний фожиаси ҳақида ҳикоя қилишга ва шу баҳона бошқаларни шу фожиадан огоҳ этишга бағишланган эди. Баъзи танқидчилар қиссада дин тарғиб қилинган, деб айб қўйган бўлсалар, баъзилари ҳанузгача «Нима учун Адаш Карвон курашчи эмас?!» деб савол ташлайдилар. Ҳолбуки, қиссанинг бутун руҳи бошдан-оёқ шу саволни тадқиқ қилишга қаратилган эди. Гоҳо бир фикрни тасдиқ йўли билан ҳам, шунга зид фикрни инкор қилиш йўли билан ҳам тадқиқ этиш мумкин. Қиссада мен кейинги йўлни бир бадний восита сифатида танлаган эдим. Асарда изтироб, қайғу-алам кўп, деган масалага келганда, шуни айтишим мумкин: изтироблар моҳияти — тирикликда. Дунёдаги энг улур ўлик ҳам изтироб чекмоққа қодир эмас. Фақат тирик инсонгина, бедор виждон соҳибигина изтироб чекмоққа ва шу изтироблар ичра машаққат тортиб, тозариб, юксалиб бормоққа қодир. Ҳамиша, ҳамма замонларда барча халқлар адабиётининг бош қаҳрамони ана шундай инсон бўлиб келган.

— Жамиятимизда адолат, демократия принциплари тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Бундай принципларни янада ривожлантириш учун тагин нималар қилиниши керак, деб ўйлайсиз?

— Демократия, адолатни янада мустаҳкамлаш учун, аввало, уларнинг қадрига етиш лозим. Демократия—онгли, юксак интизомга, ҳақиқий гуманизмга асосланган муқаддас тушунча бўлиши керак. Демократ граждандар ана шу маънавий неъматга муносиб кишилар бўлишлари лозим.

Бугуннинг асосий вазифаларидан бири—топталган эътиқодларни тиклашдан иборатдир. Бунинг учун халқнинг асл фарзандларини унинг ўзига танитиш, уларнинг ҳаёти ва фаолиятини чинакам ибрат мактабларига айлантириш лозим. Сохта сумбатлардан воз кечиб, халқ

юрагидан жой олган инсонлар хотираси ҳақида, уларнинг олдидаги қарзимизни кечикиб бўлса-да, узиш хусусида ўйлаш керак.

— Адабиётимизда бир пайтлар тарихий мавзуда кўплаб асарлар яратилган, уларнинг айримлари маданий ҳаётимизда жиддий воқеа бўлган эди. Кейинги вақтда бу мавзуга эътибор бирмунча сусайгандек. Еки аксинчами?

— Бизнинг адабиётимизда тарихий мавзу алоҳида аҳамият касб этиши шубҳасиз. Таъбир жоиз бўлса, прозамизнинг ҳам танглайи тарихий асар билан кўтарилган эди. «Навойи», «Мирзо Улуғбек», «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар», «Аждодларимиз қиссаси», «Сўғдиёна» сингари асарларда бу мавзу янги ижодий босқичга юксалган эди. Тарих ҳамиша сабоқдир. Инсоният эса умр бўйи ўқиш-ўрганишдан, сабоқ олишдан толмайди, шунинг учун ҳам мозийга қайта-қайта мурожаат қилади. Бугунги кун эртага тарихга айланади ва биз унинг қаъридан индинги кунимиз—истиқболимиз учун йўлланма бўладиган бир сабоқ излаймиз. Маълум бир жанрнинг ривожини учун муайян шароит зарур. Агар адабиётимизда ҳозирча тарихий мавзуда асарлар нисбатан камроқ пайдо бўлаётган бўлса, кейинроқ бориб бундай асарларнинг кўпайиши мутлақо қонуний ҳолдир.

— Сизнингча, кейинги йилларда адабиётимизнинг қайси жанрлари нисбатан тараққий қилмоқда? Қайси жанрлар ривожини кўнгилдагидек эмас ва бунинг сабаблари нимада, деб биласиз?

— Кейинги йилларда адабиётимизда анонимка ва шикоят жанри мисли кўрилмаган даражада тараққий топди. Қолган барча жанрлар шу муваффақият соясида қолиб кетди. Ҳатто оқсоқол адибларимиздан бири: «Прозани ташламоқчиман. Анонимканинг листига қанча тўлар экан?», деб ҳаммани кулдирган эди, даҳанаки ади-бадиларни ҳам халқ оғзаки ижодига қўшадиган бўлсак, ҳозир фольклор жанри ҳам зўр суръатлар билан ривожланмоқда.

— Ҳазил-ку, албатта яхши-я, лекин улуғ мақсадларни адо этиши лозим бўлган адабиётнинг бундай хизматга қўйилиши... нима десам экан, уят эмасми?

Уятсизлик бошланган жойда сўзнинг субути кетади. Субутсизлик лафзсизликни, у эса ўз навбатида яна янги-янги ёлғонларни туғдиради. Бундай жирканч иллатларнинг бадбўй оқаваларидан ҳаётимиз дарёси, афсуски, ҳали-ҳануз буткул мусаффо бўлгани йўқ. Бу нохуш ҳодисалар маънавиятимизга етказган зиён-заҳматлар бир-икки йил ичида барҳам топиб кетмаслиги табиий. Шу боис салбий иллатларга қарши изчиллик билан, ақл-заковат ва сабр-бардош билан курашни давом эттиришимиз лозим. Бобоқалонимиз Алишер Навоий тўқайдаги йўлбарсни енгган кимса чинакам баҳодир эмас, ўз нафсини енгган одамгина чинакам баҳодир, деб бежиз айтмаганлар.

1988 йил

МУНДАРИЖА

Завқи зўр, журъати зўр Э: Аъзам	3
Ой ҳам ёлғиз эмас	5
Мазлумнинг дуоси	8
Руҳни ғубор босганда	11
Жайдари фалсафа	20
Марадона, Блохин, Зебунисо ва Ҳроқбой	25
Савоб	35
Сўнги сўз	48
Элингнинг олқишини ол!	62
Новча менинг дўстим	69
Ярим тундаги суҳбат	71
Қадр	72
Оврупоча меҳмондорчилик	73
Го-ол!	74
Ҳақиқат жамолн	75

Адабий-публицистик нашр

ҚУЛМАН ОЧИЛ

ЖАЙДАРИ ФАЛСАФА

Ҳужжатли ҳикоялар, суҳбатлар

Тошкент «Маънавият» 1998

Муҳаррир Д. Жумақулов

Рассом М. Соркин

Техник муҳаррир Т. Золотилова

Мусаҳҳия Ш. Илҳомбекова

Теришга берилди 11.03.98. Босишга рухсат этилди 20.04.98. Бичими 84×108¹/₃₂.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т.
4,20. Шартли кр-отт. 4,41. Нашр т. 4,09. 3000 нуска. Буюртма № 46. Нархи
шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент. Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 5—98.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси,
Муродов кўчаси, 1-уй. 1998